

PUTOPISI PROSVJETITELJSTVA

IVAN PEDERIN
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 82-992.09
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 2001-09-16
Received

U europskom putopisu prosvjetiteljstva zamjećuje se revizija slike prekomorja koja je nastala u putopisima iz doba zemljopisnih otkrića. Putopisci XV. i XVI. st. opažaju da žitelji prekomorja nemaju nikakva zakona pa se pitaju jesu li oni uopće ljudi, a u svakom slučaju osjećaju silnu superiornost prema njima. Putopisci iz doba prosvjetiteljstva naklonjeni su gledati u animističkim žiteljima prekomorja ljude što žive po prirodnom zakonu, pa su po tome superiorni nama. Ali i kada pisci opisuju zemlje kakve su Sijam i Kina, oni ih ne smatraju nekritički boljima ili gorima od nas, već ih gledaju kritički i uspoređuju ih s europskom uljudbom. James Cook odnosi se prema urođencima prekomorja diskretno superiorno, želi ih podučiti i pomoći im da se razviju, ali kao zadnju rezervu čuva vatreno oružje koje mu jamči nadmoć. On razvija držanje tipično za kasniji engleski kolonijalizam. Antoine de Bougainville razvija na primjeru prekomorja načelo za reviziju spolnog života Europljana u kojem se nazire prava seksualna revolucija. Njegova načela igrat će ulogu kod svih lijevih pokreta budućnosti. Kod nekih putopisaca, kao kod braće Ulloa, nalazimo opise misijskog rada europskih misionara. Rezultat je vrlo negativan za širenje vjere. I, napokon, iz svih tih putopisa opaža se utjecaj prekomorja na Europu i obratno - Europe na prekomorje.

Razdoblje od XV. do XVII. st. bilo je razdoblje otkrića i ustroja kolonija koje su sa svoje strane imale višestrukog odraza u Europi. Kršćanstvo, koje je s porazima u križarskim ratovima postalo religijom ograničenom na Europu, sad je ponovno postalo misijskom vjerom u prekomorju i ponovno je otpočelo polemiku s animizmom. Takva polemika karakteristična je za kršćanstvo i naći će se u svem Starom Zavjetu, pa osobito kod apostola Pavla, svetog Augustina, sv. Tome Akvinskoga i dr. Polemika s animizmom bila je u XVI. st. pretežito politička i

kršćanstvo je iznijelo političku pobjedu nad animizmom tako što se pokazalo da je ono daleko jednostavnija i bolja vjera i daleko prikladnija za stvaranje političkih tvorevina nego animizam sa složenima političkim odnosima u kojima svako mjesno božanstvo predstavlja zasebni politički problem. Metafizička pitanja kao da uzmiču pred političkim odnosima kršćanstva.

Zemljopisna otkrića bila su u prvom redu pothvati krune pa nije čudo da se na dvorovima počinje javljati sve jače zanimanje za prekomorske zemlje, pa je francuski kralj poslao u Sijam šest isusovaca koji su tamo proboravili neko doba, a onda se vratili i napisali putno izvješće pod naslovom *Voyage de Siam des pères jesuites envoyés par le roy, aux Indes & la Chine, avec leurs observations astronomiques, & leurs remarques physique, de géographie. d'hydrographie, et d'Histoire de figures* (A Amsterdam chez Pierre Mortrier, libraire sur le Vygen-Dam, a l'enseigne de la Ville de Paris, MDCLXXXVII).

Isusovci, koji nisu u tekstu naveli svoja imena, napisali su u posveti kralju da je njihov pothvat znatan za širenje vjere i znanosti, što je bilo u svezi s osnutkom Académie Royale u Parizu koja je kao jednu od svojih prvih zadaća sebi stavila u program slati znanstvenike u inozemstvo da korigiraju zemljovide i priopće svoja zapažanja o plovidbi i astronomiji. Kralj je poslao isusovce na putovanje, a odluku je s njime potpisao i ministar Colbert. Uvodno su autori opisali odlazak s topovskom salvom njima u čast, teškoće putovanja, formalnosti, pa svakidašnjicu na brodu, molitve, mise, ribolov na ekvatoru, opis nekih riba i nekih meteoroloških pojava, pa ptica. Pričanje je trezveno i uredno. U knjizi se nalazi i mnogo ilustracija koje prikazuju životinje. Zatim su izvijestili o vjerskom životu Hotentota oko Rta Dobre Nade, oni su svi vjerovali u postojanje vrhovnog Boga, ali nisu znali za Trojstvo, Isusa i živjeli su kreposno pa nisu znali za preljub, a mnogoženstvo se strogo kažnjavalo. Nadalje je opisao divlje i okrutno pleme Namaqua i zamjerio Europljanima da se više zanimaju za bogatstva njihove zemlje nego za ljude i da se među njih ne šalju misionari. U Indoneziji je pisao o trvenjima Francuza i Nizozemaca koji se upliću u trvenja domaćih sultana da bi njima zavladao, pa o misijskoj djelatnosti isusovaca. U Indoneziji je bilo dopušteno ispovijedanje svake vjere, no katolička se vjera smatrala opasnom. Portugalski jezik bio je vrlo raširen u Indiji kao jezik sporazumijevanja raznih jezičnih zajednica. Došavši u Sijam, isusovci su tražili da ih primi kralj koji se razveselio što time obnavlja veze s francuskim kraljem. Opisali su izgled sela, razgovarali s isusovcem Suarezom, a onda su vrlo podrobno opisali palaču u kojoj ih je ukonačio kralj željeći počastiti francuske poklisare više nego kineske. Slijedio je opis dvorskog ceremonijala, organizacija dvora i vlasti, kraljeve palače, slonova, pa palače kraljeva pokorenih kraljeva Kambodže i Laosa. Isusovci su kao poklisari francuskog kralja sijamskom kralju predali vjerodajnice, bacili nekoliko pregršta novca okupljenom puku, a onda je otpočeo razgovor o vjeri, što je jako začudilo sijamskog kralja koji je smatrao da je vjera stvar Boga koji bi mogao, kad bi htio, svim ljudima dati istu vjeru i isti zakon. No Bog očigledno hoće da ga svak štuje na njegov način. Vjerske knjige bile su napisane na jeziku *balé* koji su razumjeli samo doktori. Boga su oni smatrali savršenstvom tijela i duha, a on pomaže ljudima tako da im daje zakon i čudorednost. Bog je biće bez strasti, smrt spas od svih stradanja, pa Bog umire da ne uskrсне. Poslije njega dolazi drugi Bog da nauči

ljude vjeri, a i ljudi mogu postati bogovima tako da čine dobra djela. Svojstva svetosti ista su kao i božanstvenosti, a tajnama svetosti uči Bog. Pakao je kazna, a svaki čovjek ima knjigu u koju se unose njegovaj nedjela. Nebo ima više stupnjeva, na najvišem nema braka, a na nižima ima. Čednost ide prema najvišem nebu, đavli su duše prokletnika. U Sijamu je živjelo mnogo pustinjaka, oni su svijet smatrali vječnim, nestvorenim i neuništivim, a svaki planet smatrali su sjedištem posebnog uma. Zemlja je po njihovu mišljenju bila plosnata, oni su očekivali strahovitu kataklizmu, a potom rođenje novog Boga.

Europa je na taj način dobila prve vijesti o budizmu od kvalificiranih pisaca. Iz tih se vijesti vidjelo da je budizam jednobožačka vjera koja nije ni toliko daleko od kršćanstva, što je otvorilo mogućnost vjerskog dijaloga koji su ti isusovci upravo počeli. Kao neposredna posljedica otkrića u Europi se sada razvija partnerstvo s prekomorjem, a utvrđeni pojmovi u Europi sada se relativiziraju.

Bartun La Hontan, koji je kao časnik boravio u Kanadi, napisao je *Voyages du Baron de La Hontan dans l'Amérique septentrionale qui contiennent une relation des différents peuples qui y habitent; la nature de leur Gouvernement; leur commerce, leurs coutumes, leur religion, de leur maniere de faire la guerre; L'intérêt des François et des Anglois dans le commerce qu'ils font avec ces nations; l'avantage que l'Angleterre peut retirer de ce pais, étant en guerre avec la France. Le tout enrichi de cartes et de figures. Tome premier, Seconde Edition, revuë, corrigée et augmentée. A la Haye, Chez Jonas l'Honoré et Compagnie, MDCCV.*

Djelo je nastalo iz duha merkantilizma koji je u kolonijama tražio izvore sirovina i tržišta. Kolonijalna politika toga doba odvijala se otprilike u trokutu između europskih prerađevina, afričkog roblja i sirovina što su stizale iz kolonija.¹ Zato je La Hontan opisao poljodjelstvo Kanade, žetvu, kuće, podneblje s velikom studeni od prosinca do travnja, Quebec kao glavni grad nove Francuske, pa političko uređenje. No težište putopisa bio je opis kanadskih Indijanaca čiji je jezik La Hontan učio, a opisao ih je u drugom svesku pod naslovom *Memoires de l'Amérique septentrionale ou la suite des Voyages de Mr. le baron de Lahontan. Qui contiennent la description d'une grande étendue de pais de ce continent, l'intérêt des François et des Anglois, leur commerces, leurs navigations, les mœurs et les coutumes des sauvages etc. Avec un petit dictionnaire de la langue du pais. Le tout enrichi de cartes et de figures. Tome second, A La Haye, MDCCIII. Chez les frères l'Honoré, Marchands Libraires.* Uvodno navodi da je o tome napisao u Francusku 25 pisama iz 1683. od kojih je sačuvao kopije. Djelo nije dakle putopis napisan *ad hoc* po mogućnosti u dnevničkom stilu, ili kao niz pisama iz zemlje, već je sastavljeno po uspomenama pa u naslovu nosi naziv memoiri, a autor se očigledno služio svojim pismima više nego memorijom, slično kao, uostalom, kardinal Retz koji je u svojim memoirima reproducirao razgovore s kraljicom i kardinalom Mazarinom prije dvadeset godina. U tom memoirskom putopisu autor je transformirao stvarnost i nije dao mjesta svakidašnjici, već je birao doživljaje koje je smatrao velikima i koji nisu bili nimalo slično doživljajima čitatelja.² Nakon

¹ Christopher White, Jean-Baptiste Colbert and the Origins of Industrial Capitalism, u: *The Political Economy of the American Revolution*, Nancy Spannhans and Christopert White, Editors, Washington, D.C., 1996., str.96.

² André Maurois, *Aspects de la biographie*, Paris, 1928., str.135-138.

Što je opisao zemljopisni položaj Kanade, navodeći zemljopisnu širinu i dužinu na kojoj se ona nalazi, napisao je kako je Kanadu sredinom XVI. st. otkrio Jean Versan, ali su ga nažalost Indijanci pojeli. Baski i Normani lovili su ribu uz obalu Kanade, Danci su otkrili Quebec, kapetan Henri Hudson tražio je prolaz i morski put na sjeveru Kanade do Kine, njega je pratio jedan Danac koji je o tom putovnjaju vodio dnevnik. Potom je La Hontan opisao velika jezera, plovidbu po njima i lov na dabrove i pastrmke, plodnost zemlje. Bojao se da će Englezi zavladati Kanadom pa bi Francuska izgubila proizvode od lova, a onda je imenovao indijanska plemena. U jednom od tih plemena ostao je barun de Saint Casteins čija je pukovnija razbijena, a on je ostao s Indijancima, oženio se i naučio njihov jezik. Urođenici su ga poštovali, a on ih je pokušao obratiti na kršćanstvo. Opisao je faunu i i domaće životinje, trgovinu, plaće činovnika i vojnika. Kulturni život bio je slabo razvijen jer je Crkva pod prijetnjom izopćenja zabranjivala kazališne predstave i čitanje romana, pa krabuljne plesove. Isusovci su bili savjetnici općeg guvernera. La Hontan je savjetovao da se poveća broj brodova što su lovili ribu i da se osokoli urođenike da prodaju više dabrovih koža tako da im se daju puške i streljivo. Smatrao je da Irokeze ne valja uništiti, ali je u interesu Francuske da oni budu slabi, a sada su odviše jaki i napadaju Indijance - francuske saveznike. To je bio nauk kolonijalne politike koje je pisac bio djelatnik. Irokeze je opisao kao lijepe i snažne ljude, a i njihove žene su vrlo lijepe, ali nažalost brzo odebljaju. Irokezi su zdravi i ne boluju od bolesti od kojih boluju Europljani, privatno vlasništvo među njima nije poznato. Indijanci se rugaju Europljanima koji su svi robovi jednog čovjeka, poštuju čovjeka koji dobro trči i gađa i koji zna dobro sagraditi kolibu. Hrane se zdravo jer ne poznaju luksuza u hrani i žive bezbrižno. Opisao je njihov način mjerjenja vremena, vjeruju u postojanje jednog Boga stvoritelja svijeta koji se nalazi u svim stvarima. Slušaju propovijedi isusovaca i ne suprotstavljaju im se, a vjeruju i u nešto slično kršćanskoj providnosti, a to će reći da nam Bog šalje stradanja iz razloga koje ne možemo znati ni shvatiti. Najljepši dar Boga je razum, no smatraju da ni jedan zakon nije dobar. U Bibliji ne nalaze ničega što bi se suprotstavljalo razumu. Ljubav muškaraca i žena slobodna je, ne znaju za đavla, žene vode slobodnu ljubav, ali kad se udaju vjerne su, žive u jednakosti i ne poznaju privatnog vlasništva. Poznaju i kontracepciju tako da piju sok nekog korijenja, rastava braka moguća je u svako doba i u slučaju rastave dijele djecu koju smatraju svojim dragocjenim posjedom. Međutim, isusovci nastoje uvesti ograničenja u spolnom životu. Indijanci vjeruju u zle duhove koje izgone, vjeruju u zagrobni život koji je bolji od ovozemaljskog, no vjeruju da i dabrovi imaju besmrtnu dušu kao i ljudi. Opisao je nadalje ratne običaje i ratne pjesme. Oni su bili okrutni prema ratnim zarobljenicima.

Pokraj XVII. st. nastavljaju se ruska istraživanja Sibira i obala Tihog Ocea na Vladimir Atlasov putuje na Kamčatku 1797-1799. i o tome piše izvješće. Alasov je bio iskusni istraživač koji je istraživao Sibir već 20 godina, a 1675. bio je zapovjednikom Anadirskog ostroga na istoku Sibira. On je sa svojim odredom stigao na Kamčatku i spustio se na jug tog poluotoka po njezinu zapadnoj obali. Došao je do rijeke Kigyly (Tigilj) i vratio se do rijeke Kamčatke 1697. i kraj protoke rijeke Kanuče podigao križ s natpisom koji je četrdesetak godina poslije vidio akademik Krašeninnikov na svom putu po Kamčatki. Onda je

opet pošao niz zapadnu obalu Kamčatke do Ohotskog mora. Putopis je po sjećanju počeo pisati godine 1700. u Jakutsku da bi s pisanjem nastavio u Moskvi 1701. Njegov opis Kamčatke tiskan je u Sibirskom ljetopisu i mnogo se čitao čak i u XX. st.³

Putopis pod naslovom *Skaski Vladimira Atlasova o putešestvii na Kamčatku* opis je vojnog i osvajačkog pohoda po ukazu carevom. Atlasov o sebi govori u trećem licu i opisuje svoj pohod krutim, ukočenim stilom i konciznim jezikom vojnika. Opisao je Kamčadale, ljude koji nisu poznavali obrade kovina, poljodjelstva, čak ni stočarstva, a ni vjere, ali imali su šamane. Bavili su se lovom i ribolovom, a Atlasov ih je razlikovao po jezicima koje su govorili. Spomenuo je i okršaje s njima koje je zapodjeo da bi ih pokorio carskoj vlasti i prisilio plaćati danak. To je uspio jer im je utjerao strah vatrenim oružjem. Opisao je divljač koja živi u šumama, kitove i tuljane, ribe u rijekama. Stil je distanciran i objektivan.

Dok su XVI. i XVII. st. bila razdoblja kolonijalne ekspanzije, XVIII. st. bilo je doba kad stožeri vlasti osjećaju potrebu da tu vlast konsolidiraju tako što će što više doznati o zemljama i krajevima kojima upravljaju. Zbog toga je po carskom ukazu ruska carska Akademija 1733. poslala u pomorsku ekspediciju tri znanstvenika na Kamčatku da obave fizička, astronomska, prirodnoznanstvena i politička opažanja, a s njima je pošlo i nekoliko studenata. Autor Stepan Krašeninnikov postao je poslije profesorom botanike i povijesti prirode, a njegov putopis izdan je 1755.⁴ Ekspedicija je ispravljala greške o prirodnom položaju Kamčatke, njezine granice, širinu i dužinu na kojoj se ona nalazila, ona je opisala njezine planine i obale, jezera i zaljeve, solane, rijeke. Urođenici su vjerovali da u gorju prebivaju opaki duhovi, izdanje je ilustrirano. Prirodne znanosti bile su glavna pobuda putovanju, a ljude se promatralo slično prirodnim pojavama. Autor je nastavio s opisom Kurilskih otoka koje napučuju žitelji izmiješani s danas izumrlim Kamčadalima, on je opisao izgled tih ljudi, da bi prešao na opis biljnog pokrova, trgovine među žiteljima, brodova, tuljana i lisica, pa oceana i podneblja. Napisao je nešeto i o flori Amerike, pa o hrani i jeziku žitelja Kurilskih otoka, zatim o prometnim putovima Kamčatke, čestim potresima, poplavama, slabo razvijenom poljodjelstvu i stočarstvu. Razmotrio je mogućnosti poljodjelstva i kakvoću proizvoda, divljač i lov koji je bio daleko bolje razvijen. Zemlja je bila vulkanska i česti su bili vrući izvori. Opisao je pučanstvo, njegovo porijeklo, način života i kulturu. Žitelji Kamčatke bili su bez poroka uljudbe i sretni, no nažalost često su ratovali među sobom. U putopisu se nalaze i ilustracije sa slikama tih žitelja i njihovim nastambama. Ljudi nisu bili uljudeni, bili su i praznovjerni. Onda je opisao njihove nastambe - *jurte*, poslove koje obavljaju muškarci i one što ih obavljaju žene, odjeću, hranu, pse, oružje, vjeru i mitologiju i sve to je usporedio s već istraženim Jakutima. Njihov glavni Bog Kuthu napustio ih je i oni nisu znali kamo je otišao, no zemlju je povjerio svojim sinovima i kćerima, ali u gorju su k tome prebivali i opaki duhovi zemlje, mora i podzemlja.

³ *Sokrovišča drevneruskoj literatury, Zapiski russkih putešestvennikov XVI-XVII. vv.*, Moskva, 1988., izd. N. I. Prokofijev, L. I. Alehinoj, str.506.

⁴ Služio sam se izdanjem Stepan K r a š e n i n n i k o v, *Opisanie zemli Kamčatki v izloženu po podlinniku i pod redakcijej N. V. Gumitraško i L. G. Komanina*, Moskva, 1948. s predgovorom prvom izdanju iz pera akademika G. F. Millera.

Urođenici su vjerovali u zagrobni život, a vezu s onim svijetom održavali su šamani. Autoru je to sve bilo smiješno, ali je njihove bogove uspoređivao s nekim antičkim bogovima. Potom je prešao na opis njihovih obreda i običaja, zabava i plesova i načina na koji su se ti urođenici odnosili prema gostima. Tu su vladali Rusima čudni običaji. Gost i domaćin svukli bi se goli u jurti i ležali kraj upaljene peći dok im ne bi bilo nesnosno vruće, a onda je gost morao jesti. Kad više ne bi mogao jesti, gost bi s domaćinom morao izmijeniti odjeću. Poslije toga domaćin bi otišao u goste svom gostu i nadario ga. Svadbeni običaji bili su isto tako neobični Rusima pa bi mladoženja morao služiti ocu svoje izabranice da mu on dade kćer. Na kraju bi hvatao mladu pokrivenu ribarskim spravama, čekao dok bi se skupilo svijeta i onda joj skinuo mrežu što se smatralo vjenčanjem. Za svo to vrijeme žene što su stajale oko njega, tukle bi ga i vikale. Tek tada bi mladoženja odveo djevojku sebi, a poslije nekog doba vratio bi je njezinim roditeljima koji bi priredili svadbu. Krašeninnikov je opisao kako žene rađaju djecu klečeći na koljenima, kako obrazuju djecu. Žene su jele pauke da bi ostale trudne, kao da nisu vidjele vezu između spolnog odnosa i trudnoće,⁵ no urođenici su znali za izazvani pobačaj, a često je bilo i čedomorstvo, znali su i za kontracepciju. Ime bi djetetu dao otac po svojim umrlim rođacima. Majke su dojile djecu dvije godine, roditelji su voljeli djecu, ali su djeca prezirala roditelje, osobito ako su oni bili stari, poštovalo se pravo prvorođenja, pa je najstariji sin nasljeđivao očev imetak. Mrtvaca bi svezali za vrat, izvukli iz jurte i dali psima, da bi na onom svijetu imao dobru pseću zapregu, onda bi ga ostavili pored jurtom da bi zli dusi koji ubijaju bili zadovoljni i da ne bi ubili žive ljude. Takva slika animizma i odnosa ljudi prema djeci i roditeljima ne može nas ne podsjetiti na Bibliju, njezin zahtjev da se ljudi množe i četvrtu zapovijed Božju što se odnosi na poštovanje roditelja.

Krašeninnikovljev detaljni i vjerodostojni opis Kamčatke dugo je bio jedini izvor za poznavanje poluotoka. Krašeninnikov je bio sin vojnika, član akademije znanosti i član znanstveno-istraživačke ekspedicije u kojoj su se nalazili po jedan astronom, jedan povjesničar, geodeti, slikari, preparatori i pet studenata. Krašeninnikov je 1745. izabran za adjutanta Akademije i prekomandiran u botanički vrt. Umro je 1755. Rukopis koji je 1735. tiskan doživio je prerade na temelju primjedbi povjesničarskog sastanka u Akademiji. Tiskana verzija znatno se razlikuje od prvobitnog rukopisa pod naslovom *O zavojevanii Kamčatskoj zemljici, o byvših v raznie vremena ot inozemcev izmenah i o buntah služivših ljudej*. Jedna skraćena verzija prevedena je 1764. na engleski, a onda je iz toga engleskog prijevoda sačinjen njemački prijevod 1766., 1767. i 1768. francuski, 1770. nizozemski, pa opet njemački 1771. Njegov putopis čitao je Puškin koji je o njemu želio nešto napisati, ali nije uspio jer je poginuo, a poslije ga je čitao i Maksim Gorki.⁶

⁵ Claude Levi Strauss, *Totemizam danas*, Beograd, 1979., str.55, zna za "začetnički totem". To nije totem oca, majke ili djeda, već biljka ili prirodna pojava koju mitovi dovode u vezu s mjestom na kom ili pored kojeg je majka prvi put osjetila da je trudna.

⁶ N. V. Dumitraško i L. G. Kamaniin, *C. P. Krašeninnikov i ego "Opisanie Kamčatki"* kao pogovor tom izdanju.

Taj putopis nikao je iz potrebe da se dozna kakav narod prebiva u nekom kraju ili zemlji, kolika je njegova brojnost, kako je oboružan. Iza toga su stajale skupine što su držale vlast i imale savjetnike u Akademiji koja je i osnovana da bude savjetnik vladajućim krugovima. Sad je već teklo inventariziranje prirode i svega što je s njom vezano. Dakako, pobuda Toj konsolidaciji potekla je iz straha europskih metropola, u ovom slučaju Rusije, da neka druga sila ne bi zaposjela njzine posjede.⁷

Dva španjolska kapetana Jorge Juan i Antonio de Ulloa napisali su opširno izvješće o svojim putovanjima u južnoj Americi, osobito Peruu, i uputili ga španjolskom kralju, pa je taj putopis tiskan u Madridu 1747. Poslije ga je na engleski preveo John Adams i taj je prijevod odigrao znatnu ulogu u razvitku samosvijesti u Sjevernoj Americi kao kritika španjolskog kolonijalizma.⁸ Antonio de Ulloa autor je putopisa *Noticias Americanas*⁹. Antonio de Ulloa y de la Torre Guiral rodio se u Sevilli 12. siječnja 1716., a umro je u Cádiz 5. siječnja 1795. Bio je pomorac, upravitelj i znanstvenik enciklopedijskog tipa tipičan za XVIII. st. Iako se humano odnosio prema potlačenima, uvijek je služio kruni, a naklonjen mu je bio admiral Manuel López Pintado markiz de Torreblanca koji ga je primio u svoje brodovlje kad je ono isplovilo iz Cádiza 1730. za Cartagenu, danas u Colombiji. U nekoliko putovanja u unutarnjosti južne Amerike sreo je francusku ekspediciju u kojoj su bili Charles de La Condamine, Bougier, Jussien, Seriergues, Morainville. Tu je ekspediciju vodio u unutarnjost južne Amerike Jean Godin. Znanstvenim radom počeo se baviti Ulloa 1737., no 1739. morao je prestat jer je dobio poziv od vicekralja u Limi da sudjeluje u vojnopomorskim operacijama protiv Engleza. Ulloa je sudjelovao u tom ratu do prosinca 1743. pa je tek 1744. mogao nastaviti svoja znanstvena istraživanja. U Španjolsku je krenuo na francuskom brodu *Délivrance*, ali nije imao sreće da se vrati jer su ga na moru napali engleski gusari i zarobili. Odveli su ga u Englesku gdje se s njim lijepo postupalo zbog znanstvenog ugleda koji je imao pa je postao članom *Royal Society* u Londonu. Ulloa se vratio u Madrid 1746. i objavio rezultate svojih istraživanja.¹⁰ Antonio de Ulloa upravljao je izgradnjom kanala za plovidbu i natapanje u Staroj Kastilji, ustanovio je Real Casa de Geografía y Gabinete de Historia Natural i bio ravnateljem 1752-1755. Tu je iz Engleske pozvao W. Bowlesa i stvorio prvi metalurški laboratorij, sudjelovao je u konstrukciji arsenala i organizaciji Cuancavelica u Americi, ali su mu se suprostavljali svećenici, časnici, rudari i činovnici. Ipak je skupio mnogo podataka o zemljopisu,

⁷ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes, Travel Writing and Transculturation*, USA & Canada, ²1993., str. 9 (prvo izdanje 1992.).

⁸ M. L. Pratt, op.cit., str.20-21.

⁹ Služio sam se s izdanjem *Noticias Americanas*, Edición facsimil, Estudio preliminar Miguel Molina Martínez, Granada, 1992.

¹⁰ To su djela *Relación histórica del viaje a la America meridional*, 1748., *Observaciones astronómicas i físicas*, 1748. i 1773., *Disertacion histórica i geográfica sobre el meridiano de demarcación*, 1749. i *Noticias secretas de América*, 1747. Posljednje djelo napisao je zajedno s bratom Jorgeom Juanom. Izvomi naslov tog djela bio je *Discurso y reflexiones políticas sobre el estado presente de los reinos de Perú. Su gobierno, régimen particular de aquellos habitantes y abusos que se han cometido en uno y otro*. To je djelo izišlo 1826. u Londonu kao *Noticias secretas de América* i kao *Political Reflections on the Kingdoms of Perú*, 1778.

pučanstvu, fauni i flori. Kad je Louisiana pripala Španjolskoj, Ulloa je 1766. postao njezinim prvim guvernerom. Tu nije imao sukoba, ali je u toj prostranoj zemlji živjelo jedva 3000 žitelja i njegove mogućnosti kao guvernera bile su male. Vratio se u Španjolsku pa je u Sevilli upravljao gradnjom luke i nasipa protiv poplave i tada je, 1772., napisao *Noticias Americanas*. Posljednji je put otišao u Ameriku 1776. kao zapovjednik brodovlja, no kruna ga je više cijenila kao znanstvenika nego kao vojnika. On je bio teoretičar pomorstva, plovidbe, vjetrova i struja, postao je *teniente general* u ratu za nezavisnost SAD i zapovjednikom brodovlja 1780. Tu je doživio neuspjeh pa se vratio u Cádiz i tamo ostao. Bio je prvi u Španjolskoj koji je proučavao elektricitet i magnetizam, istraživao je ribe, kukce, fosile, umro je s velikim brojem vojnih i upravnih titula i bio članom najuglednijih europskih učenih društava pa se cenzori nisu usuđivali da mu prave smetnje, a njegova djela čitala su se u učenim krugovima sve Europe i Amerike i prevodila na većinu europskih jezika. Njegova djela čitao je i Thomas Jefferson i Alexander von Humboldt. Ulloa je bio tip državnog činovnika, vojnika i vrlo svestranog učenjaka, tipičnoga za svoje doba, diletanta, mogli bismo danas kazati, jer se bavio svime od proučavanja magnetizma do paleontologije, što se danas u doba uskog specijalizma ne radi. No zato je on imao vrlo širok obzor, također tipičan za svoje doba, a atipičan za naše.

U djelu *Noticias Americanas* (Madrid, En la Imprenta de Don Francisco Manuel de Mena, Calle de las Carretas, MDCCLXXII) on je u uvodu (*Introducción*) istaknuo da su Španjolci pokorili Indijance zato što su oni bili na nižem stupnju znanstvenog razvitka. No neki su narodi naklonjeni kulturi i napretku, dok su drugi lijeni kao Indijanci. Jedno je od temeljnih pitanja napretka upoznavanje različitih zemalja. Potom se on pozabavio klimatologijom, objasnio podneblje umjerenog pojasa položajem sunca, pa zavisnost temperatura o nadmorskoj visini, bilja o podneblju, pisao je i o vodama. Vjerovao je da fosili potječu iz doba općeg potopa, što nam kaže da je on bio i poslije Spinoze vezan uz biblijsku sliku svijeta i povijesti. Ljudske rase podijelio je na bijelu, crnu i crvenu pa je opisao izgled pojedinih rasa, osobito izgled lica. Indijanci imaju jače kosti od bijelaca, što se vidi iz kostura u njihovim grobovima, oni lakše podnose teškoće i tjelesni rad, no skloni su alkoholu, i to muškarci i žene. Majke daju alkohol dojenčadi. Indijanci su nemilosrdni prema pobijedenima i kukavni kad su pobijeđeni, skloni su pljački, neznalice i barbari. Ako su ratnici, boje tijelo. Opisao je njihov izgled i način na koji češljaju kosu. Francuzi i Englezi dali su im vatreno oružje da love i prodaju im krzna, no oni žive kao životinje i mijenjaju žene.

Ulloa dijeli Indijance na divlje i pitome. Ovi posljednji obožavali su Sunce i podizali mu hramove, ali ima hramova za koje se ne zna čiji su. Divlji Indijanci žive slobodno i bez zakona. Pitomi Indijanci na nekim uzvišenim mjestima u Peruu zazivaju Machaderosa koji bi mogao biti đavao. Divlji Indijanci štiju pokojnike i sahranjuju ih u grobove s trskom. Pokojnicima ostavljaju hranu, što znači da imaju pojma o besmrtnosti duše i zagrobnog života. U Louisiani oni svoje pokojnike pokapaju u kućama pa svaka kuća ima svoj panteon. U njihovim grobovima nalazi se odjeća. Kad su došli Španjolci, neki su se Indijanci navodno živi sahranjivali sa svojim obiteljima. Oni na sjeveru puše lulu, ali njihove lule

sasvim drugačije izgledaju nego europske. Ne vjeruje da je navada pušenja došla iz Amerike i smatra da je došla s Istoka. Mnogo Indijanaca umire od crnih kozica. Ulloa razlikuje i tri vrste mješanaca, *mestizos* (mješanci bijelca i Indijanca), *mulatos* (bijelca i crnca) i *zambos* (Indijanca i crnca). Ulloa zna za uspomene peruanskih Indijanaca iz doba prije dolaska Španjolaca, za njihove građevine, likove idola. Opisao je izgled njihovih kuća i način na koji se one grade. Pachacamac, a to je vrhovni Bog koji je stvorio svijet, nije vidljiv i nije poznat ni spoznatljiv, imao je i svoj hram, a njegove ruševine nalaze se nedaleko Lime. Tog Boga oni slabo štiju, ali mu pripisuju jednu sjajnu zvijezdu. Međutim, u Peruu žive neki indijanski narodi koji nisu pokoreni i koji održavaju svečanosti Suncu. Njih je vrlo teško misionirati. Kad im se govori o vjeri, oni slušaju vrlo pažljivo, ali ih se to ipak ne doimlje. Ako im se kaže da je đavao opak, oni će odgovoriti da njima nije učinio nikakvo zlo. Vjeruju da je onaj drugi svijet vrlo sličan ovozemaljskomu. Znaju za vatreno oružje koje su dobili od Europljana, ali se služe i lukovima i strijelama. Od starine imaju bakrene sjekire. Kod svečanosti i plesova stavljaju krabulje kao narodi starog Istoka, koji su krabuljama oponašali životinje, lavove, zmije i dr. To je Ulloi dokaz da Indijanci i stari narodi Istoka imaju zajedničke pretke, pa Ulloa nastavlja nabrajajući sličnosti Indijanaca s narodima starog Istoka, a nalazi da je indijanski jezik kečua sličan hebrejskom. Dodavanjem nastavaka mijenja se značenje riječi. Taj jezik jednostavan je i nema pompe. No osim kečua neki Indijanci govore i drugim jezicima. Ulloa vjeruje da su u doba prije općeg potopa opisanoga u Bibliji Amerika i Afrika bile spojene, poslije su se Indijanci odselili u Ameriku na brodu sličnom Noevoj arki. Amerika se napučila poslije općeg potopa, a onda su zaboravili graditi brodove.

Bio je to opis Perua koji se nije mnogo razlikovao od opisa XVI. st., ali je Ulloa dao sliku indijanskog života u svoje doba, a k tomu je uveo pojam napretka s gospodarskim i znanstvenim razvitkom koji ljudima daje moć tako da razvijeniji uvijek pobjeđuju manje razvijenog. Znanost je mnogo jače nazočna u njegovu putopisu.

Španjolci nisu dopuštali nikom da putuje u njihovim kolonijama, niti su dopuštali da se u njihove kolonije uvoze knjige. Zbog toga je Antonio Ulloa sa svojim bratom Jorgeom Juanom napisao *Noticias secretas de America* koje je mnogo kasnije, 1826., u Londonu tiskao David Barry. Antonio je napisao prvih 11 poglavlja, kasnija poglavlja napisao je Jorge Juan. U *Prólogo* izdavač opisuje otkriće Amerike kao najznatniji događaj u povijesti svijeta zbog dragih kovina koje su se tamo našle. Osim toga, to je otkriće otvorilo ljudima područje gdje oni mogu pokazati svoje sposobnosti i hrabrost. Izdavač hvali braću Ulloa što su imali razumijevanja za Indijance koji su pali pod vlast ljudi koji su znali samo za svoje privatne interese, pa je opisao korupciju i pohlepu za novcem kolonijalnih činovnika i tražio jednakost pred zakonom u Americi, ukidanje tlake koja je uvedena odmah poslije dolaska Španjolaca jer je ona temelj izrabljivanja Indijanaca, a nespojiva je i s dostojanstvom čovjeka. Tu se izdavač prisjetio i dominikanca Baroloméa de las Casas koji je u XVI. st. branio Indijance i njihova ljudska prava. Izdavač je boravio nekoliko godina u Španjolskoj, a putovao je i po Južnoj Americi poslije nastanka novih i nezavisnih država. O tim pitanjima mnogo je razgovarao s uglednim vojnicima i činovnicima, a osobito je kritizirao pohlepu i

razvrat svećenstva u Južnoj Americi. Ta je knjiga izdana kao razlog u prilog emancipacije Indijanaca.

Antonio Ulloa opisao je grad Cartagenu de las Indias, danas u Colombiji, njegov položaj, širinu i dužinu, njegovo podneblje i vjetrove. U zaljev, gdje se nalazi ta luka, ulazi se kroz tijesni kanal Boça chica. Opisao je utvrde i nedavne napade engleskih brodova, potom je opisao ribe i druge morske organizme, kajmanc u rijekama, drvo i njegovu prikladnost u brodogradnji, nedostajanje izvorske vode. Zatim je opisao druge luke i gospodarske mogućnosti, dno prikladno za uzgajanje biserja, brodogradilište u luci Guayaquil, danas u Ecuadoru, gusarenje, mogućnosti opskrbe, nasade šećerne trske, preporučio je da vlada imenuje vojno-mornaričkog zapovjednika za Guayaquil i mjesta gdje bi trebalo sagraditi baterije, dulje se zadržao na arsenalu i upravljanju arsenalom sa zlouporabama kod tog upravljanja, zamjerio što je stega vojske na tim mjestima slaba. Zamjerio je da je pojačanje kasno stiglo u Panamu koju je s 3000 vojnika opsjedao admiral Vernon, spomenuo je krijumčare koje su često znali uzaptiti Englezi, pisao o trgovini s Europom, Afrikom i Kinom. Krijumčari mite kolonijalne činovnike i vojne zapovjednike, a krijumčarenje guši zakonitu trgovinu, a zapravo ju je i ugušilo pa je sva trgovina zapravo krijumčarenje. Antonio Ulloa to piše kao vojnik i gospodarstvenik svjestan općega nacionalnog interesa i potrebe da se te zemlje privedu napretku. Njegov brat Jorge Juan istakao je u početku da piše za ministre i upućene, a ne za zabavu dokonih, pa je pisao o teškom položaju Indijanaca koje nemilosrdno izrabljuju kolonijalni činovnici koji, osim toga, varaju i kralja. Oni naplaćuju poreze čak i za djecu i starce starije od 70 godina. Indijanci moraju kupovati vino, rakiju i maslinovo ulje po određenim vrlo visokim cijenama, iako oni to i ne trebaju pa kupljeno poslije prodaju po nižoj cijeni. Ako Indijanci tuže činovnika sudu, prijeti im se ili im se daje malo novaca kao uvrijeđenom djetetu, ako inzistiraju, izgube parnicu pa autor predlaže nadzor nad poreznicima. Indijanski rad loše je plaćen, oni se moraju zaduživati kod zemljoposjednika što im daje kukuruz po cijeni koju on odredi tako da su oni vječno zaduženi. Dugove vraćaju svojim jeftinim radom. Ceste i mostove u Peru sagradili su nesretni Indijanci pod bičem. Nakon bičevanja Indijanac mora kleknuti pred svog mučitelja, zahvaliti mu i poljubiti ruku. I župnici kažnjavaju Indijance. Indijanci moraju davati tlaku veleposjednicima pa tako dolazi do opadanja broja pučanstva koje je vrlo opasno za veleposjed. Glavnim razlogom indijanskih nevolja autor smatra njihovu neukost pa preporuča da se djeca uglednih Indijanaca dovedu u Španjolsku i tu školuju, tako da više ne budu potlačeni kad se vrate. Indijanci moraju postati biskupi i svećenici. Zdravstvene prilike u kojima žive Indijanci loše su. Župnici od njih traže velika davanja za svečanosti. Svećenici veći dio godine provedu u gradu, u župu dođu samo dva ili tri tjedna, ne znaju jezike Indijanaca, a Indijanci ne znaju španjolski. Čitav pastoralni rad završi tako da ih svećenici nauče nekoliko molitava na španjolskom. Indijanci mrze Španjolce i katoličku vjeru u kojoj vide sredstvo ugnjetavanja, oni koji nisu pokršteni izbjegavaju krštenje. Misionare ne vole, a oni i ne zalaze u nepristupačne krajeve. Indijanci su prihvatili vlast Inka koji su nove krajeve rijetko osvajali oružjem. Tu lošu sliku vjerskog života i misijskog rada znatno popravljaju isusovci koji su svijet za sebe, dobri i uspješni misionari pa su u Paragvayu oslobodili Indijance od

španjolskog ugnjetavanja i osnovali državnu vlast utemeljenu na Božjem zakonu koji ne dopušta da se s ljudima postupa kao s robovima. Isusovci su uveli javnu pokoru, imenovali neke čuvare javnog reda, podijelili Indijancima zemlje i stvorili državu jednakosti među ljudima. Evangelizacija je bila, osim na mjestima gdje su djelovali isusovci, zapravo prividna i formalna.

Španjolci ne mrze samo Indijanci, nego i kreoli koji ne vole raditi. Španjolci se u Peru brzo obogate i zatim se žene kreolkama koje se takvim brakom smatraju počašćenima. Španjolci koji dolaze u Peru niska su roda, pa ipak kreoli ne mogu nikad dobiti bolja mjesta u društvu i državnoj upravi. Činovnici i crkveni dostojanstvenici gotovo uvijek su Španjolci, a nikad kreoli. Obično su ti činovnici lijeni i nesposobni. Svećenici, osobito franjevci, žive obično u konkubinatu, imaju mnogo djece i često mijenjaju prilježnice. Većina redovnika ne živi u samostanima u kojima nema klauzure, ponekad u samostanima redovnici žive u ćelijama s prilježnicama, bore se za župe zbog prihoda. Svećenička djeca ugledna su i smatraju se superiornima ostaloj djeci. Prostitucije nema, ali se djevojke udaju s predbračnim iskustvom. Bijela djeca preziru djecu obojenih. No isusovci su nešto posve drugo nego ostali svećenici.

Pisci su istakli gospodarske mogućnosti, rudno bogatstvo, biserje koje rone crnci uz velike opasnosti od morskih pasa, smatraju da bi istraživanja pokazala da u Americi ima bakra, olova i kositra, upozoravaju na rudnike soli i salitre, na kinin, ljekovite biljke, ambru na obalama Chilea koja se izvozi u Kinu, ribarstvo, stočarstvo i uzgoj vicuña koje daju dobru vunu, no Francuska ne dopušta uvoz te vune da zaštiti kanadsku vunu. Oni upozoravaju i na biljku koku bez koje Indijanci ne mogu, a osobito ne mogu raditi. Autori je smatraju ljekovitom.

Bila je to kritika kolonijalne uprave prije svega s gospodarskih, rekli bismo merkantilističkih stajališta, koja otprilike odgovara prosvjetiteljskoj kritici feudalizma. Ta kritika polazi od uvjerenja da su Španjolci pokorili Indijance jer su bili na višem stupnju razvitka, ali da su neznanje, nerad i zlouporabe uzrok lošem stanju kolonijalne uprave. No ta je kritika pokazala da je misijski rad, osim isusovačkih misija, bio neuspjeh jer su Indijanci samo formalno pokršteni, tako da su ostali bez osnovne vjerske naobrazbe. Na taj su način kolonijalizam i misioniranje prekomorja postali jednim od temeljnih pitanja prosvjetiteljstva koje priznaje neuspjeh Europe u prekomorju. Ta kritika kolonijalizma pripada okviru prosvjetiteljske kritike feudalizma.

Ni Crkva nije mirovala pa je papa poslao aleksandrijskog patrijarha Giovannija Ambrogio de Mezzabarba u Kinu. O tom putovanju napisao je putopis otac Viani iz njegove pratnje pod naslovom *Storia delle cose operate nella China* (Mleci, 1760.). Knjiga je posvećena misionaru Dalekog Istoka sv. Franji Ksaverskome. Autor je počeo trijumfalistički o slavi Rimske Crkve na Dalekom Istoku na kojem već dugo djeluju isusovci. Mezzabarba je otputovao u Kinu 1720. Otputovao je iz Lisabona s počastima koje mu je iskazao kralj i stigao u Maccao. Ususret su mu doplovili kineski brodovi, kako je bilo uobičajeno dočekivati diplomate, a došao je i otac Joselino Monteiro, Portugalac i isusovački provincijal, koji je znao kineski i bio upućen u dvorski ceremonijal. Onda su došli neki isusovci i jedan mandarin pa su se spisi počeli prevoditi na kineski odnosno latinski. Legat je otišao caru i kleknuo pred njega po kineskom običaju tako da je

čelom dotaknuo pod. Poslije izvršenja ceremonijala legat je molio cara da dopusti isusovcima da se drže papine konstitucije i da dopusti širenje kršćanske vjere u njezinoj čistoći. Na to je legata pitao jedan mandarin što bi rekao papa kad bi kineski car želio reformirati rimski obred. Legat je odgovorio da papa ne mijenja kineske običaje, već da ispravlja običaje kršćana. Slijedila je duga raspra u kojoj su sve jasnije dolazila do izražaja dva različita politička mentaliteta Zapada i Dalekog Istoka.

Engleski major Robert Rogers u svojim je dnevnicima - *Journals* (London, 1765.) opisao svoje sudjelovanje u vojnom pohodu protiv Indijanaca na sjeveroistoku današnjih Sjedinjenih Država u blizini kanadske granice 1755/56., u doba kad je Kanada bila francuska kolonija pa su se Englezi i Francuzi neprijateljski držali jedni prema drugima. U uvodu je autor napisao da posvećuje svoje dnevničke pažnji javnosti, ali da se u njima suzdržava od bilo kakvih osobnih stavova. On da je vojnik, a ne intelektualac, Indijanci su barbari i divljaci koje valja nemilosrdno iskorijeniti i ubiti. Bilo je to jasno sudjelovanje u genocidu u kojem je major Rogers nastojao ubiti što više Indijanaca, uništiti njihovu stoku, popaliti nastambe, sve u strahu od Francuza pod zapovjedništvom markiza de Montcalma. U Sjevernoj Americi bio je u tijeku najcrnji oblik genocida i porobljavanja u europskom kolonijalizmu.¹¹ Taj oblik kolonijalizma oslanjao se na pitanja otkrivača iz XV. st. je li animist uopće čovjek. Za Rogersa Indijanci nisu ljudi, nego divljaci - *savage* koje se prema tome može slobodno ubijati, pljačkati i iskorijeniti. On ih je ubijao hladno i bez mržnje, ali sustavno i temeljito, isto onako kako bi skidao mrlje s odijela da je bio poslovođa neke kemijske čistionice. Bio je to oblik kolonijalizma koji je trebao uskoro začeti u krizu, što ćemo vidjeti niže, ali bilo je jasno da je okrutnošću nadmašio sve dotadašnje oblike kolonijalizma.

S prosvjetiteljstvom počinje revizija cjelokupnog duhovnog ustroja Europe, križarski ratovi za Voltairea su samo zločini i fanatizam, a španjolska osvajanja u Americi samo pljačka, što neće biti da je bilo sasvim bez odraza od španjolsko-francuskog suparništva u kolonijalnoj ekspanziji. Engleski kolonijalizam, koji je sada u ekspanziji, više ne traži saveznika u Crkvi, već u masoneriji pa su tako škotska, njemačka, španjolska, talijanska i francuska masonerija bile nezavisne, ali su izvaneuropske lože bile zavisne o engleskoj masoneriji koja je k njima slala emisare s pisanim preporukama.¹² Oni su davali upute ložama u smislu zahtjeva središnjice. Dok je u XVI. ili XVII. st. putovanje bilo manje ili više veliki podvig na račun države, u XVIII. st. se sve više putuje, putovanje u Italiju sve više postaje moda, zatim se putuje u Francusku i drugamo, izdaju se vodiči za putnike.¹³ Istraživanja prekomorja nastavljaju se, ali uz sve naglašeniju primjenu prirodnih znanosti. Admiral Hugh Paliser šalje na putovanja kapetana Jamesa Cooka istražiti Pacifik i razraditi postojeće zemljovide. Na njegovim brodovima putuje i bogati Joseph Banks koji prezire putovanja po Europi, botaničar dr. Solander, crtač životinja Parkinson, slikar predjela Buchon, astronom Royal Astronomical Society

¹¹ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes, Travel Writing and Transculturation*, London and New York, 1993., str. 74.

¹² Andraischen Buchhandlung, 1741., str.316-317.

¹³ Paul Hazard, *La Crise de la conscience européenne 1680-1715*, 1961., str. 5, 7.

Charles Green koji putuje promatrati Venerin prolaz kroz Sunčev obruč.¹⁴ Svrha tih putovanja znanstvena je i politička. Cook je unaprijedio izračunavanje položaja broda kronometrom, u praksi je primijenio način astronoma Maskeynea pri motrenju položaja Mjeseca. Brod je sad postao znanstvenom ustanovom, a putovanje znanstvenom ekspedicijom u većoj mjeri nego što je to bilo u doba otkrića. Cook je, međutim, vrlo pažljivo opisao i urođenike koje je na svojim putovanjima sretao, no njegovo držanje drugačije je od držanja španjolskih konkvistadora koji stoje u rasponu nazora jesu li urođenici ljudi ili ne, odnosno smatraju potrebnim obratiti ih na kršćanstvo da bi ih učinili ljudima i svojom braćom, a istodobno su obuzeti žeđi za bogaćenjem i svjesni da se nalaze u nesvakidašnjim i jedinstvenim pustolovinama. Cook je miran i distanciran promatrač koji putuje da bi s urođenicima, i to prije svega njihovim kraljevima, sklopio neki odnos prijateljstva i partnerstva, nosi iz Engleske noževe i sjekire koje im poklanja, ali nikad ne zaboravlja staviti im do znanja da on posjeduje i vatreno oružje koje mu jamči nadmoć. Bio je to obrazac engleskog kolonijalizma ili odnosa prema svijetu uopće koji će potrajati do u naše dane. Cook je obuzet nacionalnim ponosom pa smatra da Britanija mora izići na glas vođe naroda u istraživanju svijeta. Na prvom putovanju Englezi su demonstrirali moć svojih pušaka pred urođenicima. Jedan urođenik oteo je jednom mornaru pušku i pobjegao, no sustigla ga je tanad engleskih mornara i on je pao smrtno pogođen. Cook je potom opisao njegov pogreb u nekoj maloj kolibici sagrađenoj za tu svrhu. Tijelo je bilo na rogozini, a uz rogozinu njegov buzdovan i hrana. Vjera u zagrobni život bila je jasna, a također i u postojanje nekog vrhovnog bića Tejna koje je bilo otac nižim bogovima. U bogoslužna mjesta nije smjela ući žena, svećenici su bili zaseban stalež i oni su liječili ljude i krunili kralja. No tajne vjere nisu bile bez daljnje shvatljive. Opazio je nadalje da su otočanke vrlo slobodnih spolnih nazora, da urođenici jedu pse, pa je opisao kako se pseće meso peče u zemlji. Cook se trudio naučiti i jezik urođenika, pa ga je i naučio tako da je mogao dati sliku raspostranjenosti jezika Kanaka u Polineziji i na Havajima, ali je uočio da Melaneziji kao i australski urođenici govore nekim drugim jezikom. Opisao je proizvodnju otoka, hrane je bilo mnogo, riba, peradi, svinja. Urođenici nisu trebali mnogo raditi. Ljudi su jeli uvijek sami, osobito ne sa ženama. Opisao je izgled ljudi i žena, način tetoviranja, odijevanja, rasonode je bilo malo, no urođenici su se ipak zabavljali pjevanjem dvostiha, a mlade djevojke koje još nisu imale muškarca plesale su bestidne plesove. Braka jedva da je i bilo, čedomorstvo je bilo vrlo rašireno i nije se tajilo, bračna vjernost nije se cijenila. Urođenici su bili u pravilu ljudožderi. Cook je, osobito na Novoj Zelandiji, opisivao plodnost zemlje i razmatrao mogućnosti naseljavanja Engleza. Vjerovao je da se urođenici ne bi suprotstavili tom naseljavanju jer su međusobno u zavadi. Cook je na Novom Zelandu opisao kako urođenici love ribe i od čega prave udice, kako grade brodove i kakvi su uresi tim brodovima na pramcu i krmi. U Australiji je opazio da urođenici ne znaju za poljodjelstvo ni za obradu kovina, da nemaju stalnog obitavališta. Oni su najbjeđniji ljudi na svijetu, ali ipak sretniji od nas jer ne žude za bogatstvom i

¹⁴ Služio sam se izdanjem *The Voyages of James Cook round the World*, ed.by Christopher Lloyd, London, 1949. Cook je putovao 1768-1771., pa 1772-1775. i napokon 1776-1779., kad je poginuo na Havajima. Posljednje putovanje potrajalo je do 1780.

udobnostima. Cook je predlagao osnivanje istraživačkih baza s kovačnicama i astronomskim observatorijima. Istakao je da je novozelandska omorika izvrstan materijal za gradnju brodova, opisivao divljač i ribu, čime će se hraniti osoblje u tim bazama. Na drugom putovanju on je vozio sa sobom neke domaće životinje i sjeme povrća za Tahičane u kojima je gledao partnere, a u njihovim otocima krajeve koje valja gospodarski razviti, čime je zasnovao temeljni odnos suvremenog svijeta prema prekomorskim zemljama.

U drugom putovanju opisao je zabave urođenika i dvoboje. Pobjednici bi došli pred kralja i poklonili se. U igrama su sudjelovali i Cookovi ljudi u namjeri da ostave dojam svoje nadmoći, a Cook je ispaljivao rakete da na urođemike ostavi dojam. Opisao je pojam *tabu mati* što je značilo da žena koja je oprala mrtvo tijelo poglavice nije smjela rukom dirnuti hranu pa su je druge žene hranile. Cook se živo zanimao za vjerske i političke uredbe, pribivao je obredima gdje su urođenici prisezali prestolonasljedniku na vjernost uz recitiranje stihova. Englezi koji su pribivali morali su sjediti prekrizanih nogu kao urođenici i raspustiti kosu. Cook je opazio da urođenici ne poznaju pojam pakla u kojem su kažnjeni grijешnici, ali vjeruju u pravednu kaznu na ovom svijetu, da vjeruju u besmrtnost duše, ali prinose i vjerske žrtve. Ako kralj uđe u neku kuću, ona postaje tabu i u njoj se ne smije stanovati. Žrtvenika određuje kralj poslije razgovora s bogovima, on se žrtvuje, a njegova se lubanja čuva s lubanjama ostalih žrtava. Bogovi se hrane dušom žrtava. Žrtvi najprije izvade oko i stave ga do usta kralju da ih otvori. Čim ih otvori, povuku oko. Slika svijeta koji nam opisuje Cook slika je prostora raznolikih mogućnosti, mogućnosti naseljavanja, trgovanja s urođenicima. To je svijet zanimljivosti. Čovjek na tom svijetu je animist, a to će reći da je ljudožder, da ne poznaje nikakva čudorednog zakona, da je čedomorstvo rašireno, a isto tako i ljudska žrtva, radinost se ne njeguje. Lopovluk je jako raširen i ne da se spriječiti, ali urođenici ne poznaju ni pojam osobnog ili privatnog vlasništva. No Cook ne osuđuje taj svijet, promatra ga distancirano onakvim kakav već jest, traži mogućnosti i opisuje. Novo je u njegovim putovanjima da se on obilato služi ranijim putopisima, zemljovidima i na temelju tih zemljovida izvodi zaključke i kritizira na kraju neke ranije zaključke. Cook je temperamentan znanstvenika koji opaža i sređuje podatke željan novih spoznaja, ali i tim uzornog državnog činovnika, ozbiljnog i savjesnog, odanog službi koju smatra dužnošću i čašću.

Kapetan King koji je poslije Cookove smrti nastavio njegov dnevnik opisao je tu smrt. Urođenici su ukrali jedan brodić, pa je Cook pokušao zarobiti njihova poglavicu i time ih prisiliti da mu vrate brodić. Došlo je do sukoba, Englezi su se približili u brodiću u namjeri da otvore paljbu na urođenike, Cook se okrenuo da im to zabrani i uto je pao pogođen kopljem u potiljak. King ga opisuje kao čovjeka koji je pao žrtvom svog čovjekoljublja i time stvara njegov životni mit. Cook je bio čovjek oskudne naobrazbe pa je pisao jednostavnim i jasnim stilom, a sam se ispričavao zbog toga. Tim je on nehoteći ostvario stil koji je preporučao John Locke tako što je ustao protiv starih gramatika i retorika i pokazao da se umjetnost pisanja ne sastoji u primjenjivanju pravila i precepata, već u izražavanju unutarnjih pravila duše.¹⁵

¹⁵ Paul H a z a r d, *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu a Lessing*, Paris, 1963., str. 50.

Stil njegova pisanja dnevnički je, no taj dnevnik nema umjetničkih pretenzija ni želje da zabilježi tajne svoje duše u danom trenutku. On je najbliži "poštenom dnevniku", kakav je bio dosta proširen u Engleskoj za prosvjetiteljstva.¹⁶ Svrha je tog dnevnika prikazati svakidašnjicu na brodu, Cooka koji posadi daje kiseli kupus da ne bi dobila skorbut, šuperenje broda, havariju. U tim pojedinostima pojavljuje se Cook kao savjestan kapetan i vođa ekspedicije. U svezi s tim on opisuje kakav treba biti istraživački brod i kako ga valja graditi, ističe i teškoće istraživača. Istraživaču se zamjera ako otkrije neku obalu, a ne iskrca se, ako uzmakne pred pogibeljima kažu mu da je kukavica, ako srne u pogibelj nepromišlen je.

Cook nije imao mnogo uspjeha u XVIII. st. Njegove dnevnikove tiskao je dr. J. Hawkesworth 1773. uz temeljitu stilsku preradu koja je išla za tim da zadovolji dosta zastario ukus čitatelja. Kao u slučaju ranijih putopisa mnogih španjolskih istraživača, događaj je bio važniji od autora i nadvisio ga, pa je to pružilo opravdanje prerađivačima. No ovo izdanje ipak je imalo dobru prođu i ponovno ga je izdao admiral W. J. L. Wharton 1893. Opis drugog i trećeg putovanja izdao je John Douglas 1821. prema rukopisu u Pomorskom muzeju u Londonu. Izvorni Cookov dnevnik objavljen je tek 1949.

Cook je na nekoliko mjesta idilizirao život urođenika na jugu Tihog Oceana pa je tako primjerice pisao o mornarima, koji su dezertirali jer su našli neke djevojke, da bi oni sigurno vrlo lijepo živjeli da su ostali na otocima, a o australskim urođenim pisao je da su oni najbjeđniji ljudi na svijetu, ali sretniji od Europljana jer ne poznaju raskoš za kojom Europljani žude. No Cook uvijek ostaje u granicama svog zadatka kao trezveni kapetan i sebe smatra izvjestiteljem i činovnikom, a ne književnikom. Međutim, otprilike istodobno s Cookom - 1766-1769. oplovio je svijet kapetan Louis Antoine de Bougainville na brodu *Boudeuse* i o tome napisao putno izvješće pod naslovom *Voyage autour du monde* (Paris Chez Saillant et Nyon, 1771.), koje je postalo slavno jer je on u tom izvješću stvrio lik *le bon sauvage*, dakle dobrog divljaka s kojim se pozabavio Diderot u svom spisu *Supplément au voyage de Bougainville*.¹⁷ Bougainville je umio sjediniti znanost i pustolovnost, pisao je dopadljivim stilom, a doveo je u Pariz i jednog urođenika s Tahitija Aotouroua, kojega su pored ostalih primili kralj Ljudevit XV. i vojvoda de Choiseul pa je pojava tog urođenika u Parizu postala značajna pojava u društvenom životu tog grada. Ta je knjiga privukla i Diderota koji je napisao svoj *Supplément* u obliku dijaloga između urođenika južnog mora i jednog svećenika. Diderota je privukla prije svega poptpuna sloboda Tahičana kod ulaženja u spolne odnose pa je to bio razlog zašto je on te urođenike vidio kao bolje i prosvjećenije od nas. On nije priznavao nikakvih ograničenja u spolnim odnosima, čak ni zakone protiv rodoskrvuća, dopuštao je odnose oca i kćeri, majke i sina, osim ako ih razlika u dobi čini neprivlačnima. Nedostajanje

¹⁶ Gustav René H o c k e, *Das europäische Tagebuch*, Wiesbaden und München, 1978., str. 29.

¹⁷ Služio sam se izdanjem *Supplément au voyage de Bougainville ou dialogue entre A. et B. u: D i d e r o t, Œuvres philosophiques, textes établis avec introductions, bibliographie et notes par Paul Verniere, Editions Garnier Frères, 6. Rue des Saints-Pères, Paris 1964., str. 447-518.*

ograničenja u ulaženju u spolne odnose učinilo je da su otkrivači i konkvistadori sumnjali jesu li animisti uopće ljudi. Sada su ti isti animisti u Diderotovu spisu postajali Europljanima čak uzorom. Brak i ograničenja u spolnim odnosima temelj su svakoga čudorednog i političkog zakona kao što je Mojsijev zakon. Diderot u svojoj misli isključuje svaku čudorednost i dovodi razum u ulogu čudorednosti. Prekomorske zemlje i njihovi urođenici koji su od XV. st. igrali ulogu u gospodarskom i političkom životu Europe sad počinju igrati ulogu i u njezinu duhovnom životu, a prije svega s putopisima La Hontana i Bougainvillea. Cook je osuđivao spolnu slobodu Tahičana, a osobito mu se nije sviđalo što su njegovi mornari odlazili tahičanskim djevojkama jer se bojao da bi to moglo izazvati trvenja s urođenicima. Bougainville se tome divio, a i sam je bio čovjek s mnogo ljubavnih pustolovina.¹⁸ Ustanak protiv spolne čudorednosti s tim putopisima i spisima postaje oblikom borbe protiv tradicije, državnog uređenja, uopće ideologijom ljevice koja će se kao politički pojam pojaviti u stranačkim i političkim borbama XIX. st.

U to doba, od 1768. do 1770. putovao je i Bernardin de Saint-Pierre u prekomorje i o svom putu objavio putopis pod naslovom *Voyage à l'île de France du roi à l'île Maurice* godine 1773.¹⁹ Bernardin de Saint-Pierre bio je časnik i mnogo je putovao - u Njemačku, na Maltu, u Nizozemsku, Rusiju, Finsku, Poljsku. No glas pisca on je stekao tek s ovim putopisom na otok Maurice (engleski Mauritius, otok na jugozapadu Indijskog Oceana). Ni taj putopis nije bio uspjeh i slabo se prodavao. Uspjeh je postigao tek 1884. s *Etudes de la Nature*, pa 1788. s *Paul et Virginie*. Putovanje na Maurice doživjelo je drugo izdanje 1818. u njegovima sabranim djelima. Saint-Pierre putovao je na Maurice u ekspediciji grofa de Mandave istražiti mogućnost kolonizacije južnog Madagaskara. Kolonizacija sada postaje jednim od bitnih pitanja kolonijalizma. Saint-Pierre došao je na Maurice 1768. i stavio se na raspolaganje vojnog zapovjednika tog otoka Dumasa, pa Steinauera i napokon Desrochesa 1769. Gradio je groblje, utvrde, a u slobodno vrijeme bavio se botanikom, upoznao je istaknute ljude kao naprijed spomenutog Bougainvillea, princa Nassaua, prirodoslovca Commersona i Magona koji su poslije ratovali u Americi. Po povratku je posjećivao salon gospođice de Lespinasse, gdje je upoznao i D'Alemberta i Rousseaua, pa je D'Alembert tražio izdavača za njegov *Voyage*.

Saint-Pierre je u uvodu (*Avant-propos*) najavio da će pisati o krajolicima koji su pozadina slike (*le fond du tableau*), a potom o karakteru pučanstva koje je temelj industrije i trgovine, pa o poljodjelstvu. Kritizirao je Francuze koji u Francuskoj ustaju protiv tiranije, a izvan Europe su baš Francuzi tirani. Svoj putopis napisao je kao niz pisama u domovinu. U prvom pismu od 4. siječnja 1768. opisivao je grad Rennes u Bretagni koji mu se činio tužnim, a potom je opisivao mnogo neobrađene zemlje. Opis tog krajolika znači stanje autorove duše. No onda se u svojim razmišljanjima odvojio od predmeta pa je primijetio da feudalizam ne pogoduje razvitku industrije, a ljudi su to bjedniji što su zavisniji. U trećem pismu u Loirentu, od 20. veljače 1768., opisao je nered na brodu, ukrcaj tereta, kovčege, bačve, stoku, psovke mornara, a onda napisao nešto o profitu od

¹⁸ Ibid. Paul Verniere u bilj. 1. na str. 457. nabraja njegove ljubavnice.

¹⁹ Služio sam se izdanjem istog naslova s uvodom Yvesa Bènoita, Paris, 1983.

lova na sardine. To sve je opisao samo zato što se tu našao, a funkcija je tog opisa cijelom putopisu dati konzistentnost. U četvrtom pismu na brodu nostalgично se sjećao domovine koju je napustio i njezinih krajolika. Sve to, a osobito oblik putopisa kao niza pisama, dalo je njegovu putopisu osobni pečat. Pismo je poluknjiževni rod koji postoji od antike, no tek u XVII. i XVIII. st. ono postaje osobno, postaje pogled u dubinu duše, što nije bez veze s pijetizmom i kvijetizmom, vjerskim pokretima koji su išli za unutarnjim usavršavanjem i pogledom u vlastitu savjest umjesto misioniranja krivovjeraca ili nevjernika. Tu valja svakako spomenuti portugalsku redovnicu Marianu Alcoforado koja je napisala niz ljubavnih pisama svom zavodniku grofu Chamillyju, pa Marie de Rabutin-Chantal, markizicu de Sévigné, nesretno udatu ženu koja je pisala pisma svojoj kćeri. Saint-Pierre je izabравši oblik pisma dao svom putopisu osobni karakter koji je ipak vrlo vezan uz ono što drugi misle i rade, pismo je prikladno da izrazi osobni nazor na svijet i izdvaja se iz područja javnosti.²⁰ Saint-Pierre je svoja pisma ipak namijenio javnosti i tisku, a oblik pisma služi da njegovim nazorima na svijet dade osobni karakter. Povremeno je prelazio i na dnevnični način pisanja, možda da ne zaboravi pojedinosti koje je u tom dnevniku spominjao.²¹ No to je njegovu putopisu dalo dimenziju protoka vremena i prostora oceana koji je on u tom vremenu prolazio, pa je pripovijedanje postalo konzistentno. Tu je on pisao o mnogim stvarima, spominjao je kartašku trgovinu na zapadu Afrike, ime Kanarskih otoka koje su oni dobili zbog velikih pasa na tom otoku, opisao je karakter mornara koji su sirovi, ali se smatraju nezavisnima jer su daleko od kopna i socijalnog ustroja na kopnu pa slobodno i s neznanjem govore o knezovima, zakonima i vjeri. Oni su prosti i psuju, ali su pobožni, pa i praznovjerni, kao muževi oni su stranci u svojoj kući pa dopuštaju ženama da zapovijedaju. Poslije je opisivao kitove, morske pse, ukratko sve važno i nevažno što je vidio, a ono nevažno odrazilo je monotoniju plovidbe po otvorenom moru. Dnevnički stil osobito je prikladan za opise dugih putovanja morem jer su istok i zalaz Sunca, možda i poneka oluja, jedino po čemu se jedan dan razlikuje od drugoga.

U X. pismu on je opisao krajolik otoka Ile de France koji se po mnogim pojedinostima razlikuje od europskog krajolika, u zemlji je mnogo željeza pa je zemlja, kad se osuši, posve tvrda, opisao je izgled obale, bilje koje na obali raste, ptica pjevica nema, ali se čuje kreštanje papiga, u moru plivaju velike kornjače, školjke i ribe drugačije su nego u Europi, često se vide kitovi, osobito u rujnu kad se pare. U *Journal météorologique* opisao je vjetrove koji su danju jaki, dok su noću obično tihi. Sjetva je u listopadu, u prosincu su vrućine velike, česti su uragani koje Saint-Pierre potanko opisuje. U ožujku padaju velike kiše, a onda nastaje suho razdoblje kad je podneblje ugodno.

Potom je u XI. pismu opisao običaje bijelaca koji su gostoljubivi i ravnodušni prema bogatstvu. Prvi naseljenici imali su sve u svojim rukama i osjećaju se otprilike kao mltački patriciji, mnogo njih otmjena je roda pa se oholo drže prema novim naseljenicima koji su često bili sitni službenici u nekoj

²⁰ Peter B ü r g e l, *Der Privatbrief, Entwurf eines heuristischen Modells*, Deutsche Vierteljahrschrift, 50 (1976), Heft 1-2, str. 281-297.

²¹ Oscar Wilde je smatrao da se dnevnik pišu da se očuvaju uspomene u svojoj svježini: Gustav René H o c k e, *Das europäische Tagebuch*, Wiesbaden und München, 1978., str. 23.

trgovačkoj kući. Mnogi vojnici često ostanu zbog ljepote otoka, ima misionara, trgovaca, koji slabo trguju i skloni su zlouporabama, a ima i besprizornih osoba koje su se tu naselile. Većina želi zaraditi što više novca i otići što prije i živi u velikoj neslozi, književnost i umjetnost tim ljudima ništa ne znači. Oni se sastaju na trgu i kleveću jedan drugoga, malo se žene. Do crne prilježnice lako je doći, bijele žene udaju se vrlo rano, često i s jedanaest godina, a onda gotovo da ne izlaze iz kuće. One su slabo obrazovane, ponekad i nepismene.

U XII. pismu opisao je život Indijaca koji dolaze s malabarske obale, tamni su, ali marljivi, ugodni i blagi ljudi. Crni radnici za obrađivanje plantaža traže se na Madagaskaru, oni nisu osjetljivi na uvrede, osim na uvrede njihove obitelji, vole glazbu, ples, gostoljubivi su i spremni podijeliti sve što imaju s drugima. No s njima se loše postupa. Rade pod bičem, loše ih hrane kukuruznim brašnom i kruhom od manioka, kažnjavaju ih tako da im svežu ruke i noge za ljestve pa ih bičuju. Svaki udarac bičem skine po malo kože i mnogi ne mogu sjesti ni mjesec dana nakon bičevanja. Na isti način kažnjavaju i žene. Crnci moraju raditi čak i nedjeljom. Zbog svega toga crni radnici često počine samoubojstvo, bježe u šume ili pokušavaju na malim brodicima otploviti na Madagaskar. Ako ih uhvate, vješaju ih ili im glavu odrube i izlože nabijenu na kolac. Ponekad, ali ne uvijek, krste ih pa im kažu da su sad braća bijelcima koji će ih odvesti u nebo, čemu oni ipak ne vjeruju. Dok je u XVI. st. prekomorje bilo glavni nabavljač dragih kovina, sada su glavne sirovine prekomorja bile kava i šećer. No u kolonijama je nepravda loš upravitelj, one su prepuštene same sebi, s crncima se postupa kao sa životinjama da bi bijelci mogli živjeti kao ljudi. Većina robova kupuje se u odrasloj dobi kad teško uče jezik, misionari pak ne znaju njihova jezika. Francuski filozofi govore o bartolomejskoj noći i španjolskim pokoljima u Meksiku, a ne vide zločine u francuskim kolonijama.

U XVII. pismu opisao je poljodjelstvo. Glavne kulture, povrće, mahunarke i cvijeće donesene su iz Europe, kukuruz iz Amerike. I stoka je dovedena iz Europe, dobro uspijeva riža donesena s Dalekog Istoka, uzgaja se proso, ananas. U XVI. pismu opisao je kako su ga kapetan legije markiz D'Albergety i savjetnik de Chazal pozvali na izlet po otoku. Tu su našli jednu tkaonicu pamuka. Sreli su i skupinu crnaca oboružanih puškama. Jedan je od njih vodio ženu svezanu oko vrata kao mazgu. Ona je nosila vreću u kojoj je bila ljudska glava. Ta je žena bila ratni plijen, a skupina crnaca bili su odbjegli robovi. Žena je pripala glavaru. Ako ima više žena, one su zajedničke. Djecu ubijaju da ih ne odaju.

U XIX. pismu opisao je povratak u Francusku. Na putu je sreo starca od 90 godina koji mu je pripovijedao kako je zaposjeo otok Bourbon kad su ga napustili Nizozemci, život žitelja tog otoka jednostavan je, no oni svi žele u Francusku. Roditeljima su važniji sinovi pa ih šalju u Francusku odakle se ne vraćaju, djevojke ostaju same i ne udaju se. U XXI. i XXII. pismu opisao je Rt Dobre Nade, uredna naselja i lijepo poljodjelstvo Nizozemaca, pa Hotentote koje su jako proriđile kozice, divlje mačke, leoparda koji se boje pasa, lavove koji će se osvetiti lovcu ako ih rani i poslije mnogo vremena. S crnim robovima bolje se postupa, oni ne rade nedjeljom, imaju bolju odjeću i hranu. Hotentoti su svjetlije puti, govore posebnim jezikom, nisu lopovi, ne prodaju svoju djecu, preljub kažnjavaju kamenovanjem, pastiri su i žive u jednakosti. Svako selo bira dva

predstavnik da ih zastupaju pred Nizozemcima. Njihov način života može nas podsjetiti na Mojsijevu zajednicu. Bijeli ljudi nemaju kazališta i ne žele ga, među spolovima je velika sloboda, no brakovi su im sretni, ali za sve Nizozemce i Francuze koji tamo žive domovina su Nizozemska odnosno Francuska.

U XXVI. pismu opisao je povratak, točnije svoja razmišljanja na brodu za povratka. Razmišljao je da je Europa geološki starija od južne Afrike jer su europska brda manje šiljasta, onda je razmišljao kako su Grčka i Italija pune rimskih nalaza, kojih međutim nema u Poljskoj i u Rusiji, što znači da je kultura kasnije stigla na sjever. U XXVII. pismu opazio je da nema putopisa iz pera velikih pisaca. Voltaire, D'Alembert, Buffon, Rousseau i Montesquieu napisali su putopise koje nisu objavili, Montaigne je napisao dnevnik puta po Italiji *Journal de voyage en Italie*, koji je otkriven 1770., a objavljen tek 1774. Time je Saint-Pierre iznio zahtjev za pojavom književnog putopisa, što je njegov putopis u velikoj mjeri i bio, odnosno želio biti, a to svakako i jest u svojoj recepciji. To uopće važi za putopis prosvjetiteljstva koji više nije manje ili više tajno štivo određenih krugova na Dvoru ili bliskih Dvoru, već ide u šire čitateljstvo koje nastoji osvojiti dopadljivim i jasnim stilom pa se mnogo čitao sve do danas. Saint-Pierre završio je kritikom putopisa kao poluknjiževnog roda, istakao je opasnosti da se pisac priljubi umjetnosti i time otuđi od prirode, koja nam daje toliko mnoštvo odnosa i mogućnosti - *La nature offre des rapports si ingénieux, des intentions si bienveillantes, des scènes muettes si expressives et si peu aperçues, que pourrait en offrir un faible tableau à l'homme le plus inattentif le ferait s'écrier*. Putopisci jednostrano i loše vide zemlje, oni opisuju gradove, brda, rijeke, ali sve suhoparno kao da opisuju zemljovid. U putopis valja uvesti povijest prirode da posluži u pisanju povijesti čovjeka. Nije dobro da putopisci uvijek traže sreću i ljepotu izvan svoje domovine, da govore o slobodi, a ne znaju da Afrika, Amerika i gotovo čitava Azija žive u ropstvu, i to prije svega u ropstvu bijelom čovjeku. Ljepote ima posvuda. Najljepša žitna polja Saint-Pierre je vidio u Finskoj, tamo je vidio dane bez noći, jezera s labudovima koja su ljepša od tropskih krajolika. Zimi u Finskoj nestane zelenila, vjetrovi i studen su oko kuća, ali u kućama prebiva gostoljubivost.

Saint-Pierre je u svom putopisu stvorio međuzavisnost čovjeka i prirode, no važnije je od toga što je on od kolonija napravio pitanje. Kolonije su imale poljodjelstvo koje je uzgajalo većinom kulture uvezene iz Europe, u kolonijama su živjeli doseljenici s nadom da će se vratiti u zavičaj i oni u kolonijama nisu našli domovinu, no najvažnije je bilo da je misijski rad posve zatajio i kolonije su postale pakao za urođenike koji su obično samo pokršteni a da nisu upoznati s vjerskim istinama. S krštenjem su se oni, doduše, oslobodili ljudožderstva, ljudskih žrtava i ostalih zala animističkog društva, ali postali su ljudi drugog reda, robovi koji su radili pod bičem bijelog čovjeka. U to se doba i inače u Europi javljaju glasovi protiv ropstva, npr. glas Lorda Alexandra Falconbridgea, liječnika koji je dugo radio kao liječnik na brodovima što su prevozili roblje.²² Pa ipak, jasno je da je prekomorje igralo sve veću ulogu ne samo u europskom gospodarstvu i trgovini, već i u odnosima u kojima je Europa sada počela kritički

²² M. L. P r a t t, op. cit., str. 103.

promatrati sebe samu. Prekomorje je uzrokovalo revoluciju u prehrani Europljana, iz prekomorja su došli u Europu kukuruz i krumpir, ali u prvom redu luksuzni proizvodi kao mirodije, šećer, kava, čaj, a s njima i pojam spolne slobode. Međutim, kolonijalizam je donio u XVIII. st. i dubokih promjena u europskom i kolonijalnom gospodarstvu tako što su kolonije postale izvorom sirovina za matične zemlje koje su u kolonije izvezile sve više prerađevina. Kolonije su time postajale sve ovisnije o metropoli jer su njihovi dugovi rasli. Engleska je čak zabranjivala metaluršku proizvodnju u sjevernoj Americi, priječila uvoz prerađevina u Ameriku iz trećih zemalja, čime je počeo pravi trgovački rat između Engleske i njezine prekomorske kolonije Amerike koja se počela strateški orijentirati prema Francuskoj, neprijateljici Engleske, da bi razvila vlastitu industriju i infrastrukturu.²³ Tako je počela Američka revolucija kao prva revolucija protiv kolonijalnog imperijalizma Velike Britanije.

Putopis o južnoj Africi napisao je i François Levaillant kao *Voyage en Afrique chez les Caffres et les Hottentotes*.²⁴ Autor je najprije opisao grad Cap, prostrane kuće i frivolni luksuz u unutrašnjosti tih kuća, usporedio je izgled ljudi i osobito žena s Francuskinjama. Djeca bogatih školovala su se u Europi, žene su sve svirale klavičembalo, rado su pjevale i plesale, guverner je priređivao javne plesove. No glavni je sadržaj tog putopisa opis lova, raznih vrsta divljači i ptica. Urođenici su se bojali osobito pantera koje su napadale njihovu stoku, a bile su opasne i ljudima i autor je opisao lov na pantere. S tim se putopisom pojavio bijeli lovac s puškom kao prijatelj i zaštitnik urođenika. No on je opisao i vinograde Capa, susretljive i gostoljubive kotone, pa lov na slonove, izlete u gore. Osobitu zanimljivost predstavlja opis života Hotentota kao neiskvarenih i udaljenih od uljudbe. Oni su bili stočari i lovci, a divljač su lovili otrovnim strelicama. Poljodjelstvom se nisu bavili, hranili su se mlijekom i mesom, ali nisu klali svoju stoku, već su meso dobivali lovom. Rado su pušili duhan ali i *chenevis* ili *chavvre* što je mogao biti kanabis. Jahali su volove, konje i svinje nisu poznavali, a perad nisu cijenili. Ipak su uzgajali lubenice. No oni su selili prema godišnjem dobu. Autor je još opisao i kako se pokapaju, njihove pjesme i plesove. Autor nije bio vješt peru pa je njegov putopis redigirao opat Orse, kad je on izdan 1853.

Jedan putopis pod naslovom *Lo stato presente di tutti i paesi e popoli del mondo, naturale, politico e morale, con nuove osservazioni, e correzioni degli antichi o moderni viaggiatori* (Volume XX, Parte i. continuazione dell'Italia o sia descrizione degli altri stati del dominio veneto, cioè del Dogado, Trivigiano, Friuli, Istria, Dalmazia e Levante, In Venezia, MDCCLIII). Djelo je prijevod s engleskoga, autora Salmona. Naslov je zaista ambiciozan, a takva je zamisao u svezi s brojnim putovanjima na kojima se željelo skupiti što više znanja o stranim zemljama, što više podataka, astronomskih, geoloških, kartografskih i drugih opažanja. Ta su putovanja imala činovnički karakter, a putnici su obično bili savjesni članovi učenih društava ili akademija koji su dobili nalog i novac da

²³ *The Political Economy of the American Revolution*, Nancy Spannhau and Christopher White Editors, Washington, D.C., 1996. *Uncovering the Treason School of American History* by Nancy Spannhau, str. 2, 4, 8, 15, 17, 20-21.

²⁴ Taj je putopis izišao tek 1853. u Parizu.

putuju. Rezultati njihovih putovanja trebali su poslužiti državi i povećati njezinu snagu.

Autor tog djela nastojao je navesti sve što je uopće znao u uvjerenju da će na taj način reproducirati potpunu sliku, u ovom slučaju Mletačke Republike. Naveo je upravna tijela, broj patricija koji su upravljali javnim poslovima, opisao suverenitet koji je držalo Veliko Vijeće, način na koji se sazivalo to vijeće, nadzor nad radom tog Vijeća, način na koji se glasovalo. Onda je prešao na opis Istre, zadržao se na etimologiji imena Istra, za koje se u antici vjerovalo da potječe od rijeke Ister, a to je Dunav, rijeka kojom su Argonauti došli do Kolhide, onda je opisao što se u Istri sve proizvodi, koliko soli, vina, ulja, žita i sl. Spomenuo je rudnike mramora u Istri, pučanstvo, podneblje, crkve, solane u Koprnu, naveo je i otkada grad ima biskupa. Ukratko rečeno, autor je želio opisati sve i napraviti na taj način svijet poznatim i spoznatljivim. No ono *sve* značilo je sve što može zanimati jednu državu odnosno njezino činovništvo.

Redu tih djela pripada djelo mletačkog pisca Marca Vincenza Coronelli pod naslovom *Città, Fortezze, ed altri luoghi principali dell'Albania, Epiro, e Livadia. E particolarmente i possedimenti de Veneti, descritti e delineati* (Mleci, 1688.). Coronelli je opisao te krajeve da budu na korist putnicima i kapetanima brodova, ali je opisujući ih uvijek išao za tim da opiše i njihovu prošlost pa je pišući o Albancima npr. napisao da su se doselili iz Azije odakle su ih prognali Skiti. Pokorili su ih Rimljani. Onda se on često pozivao na rimske pisce kao na Plinija, spomenuo je mletačku vlast, uvrstio mnogo ilustracija ljudi iz tih krajeva u nošnjama. Sve je gomilanje znanja i vijesti do kojih je mogao doći, ali bez želje da nešto dokaže ili zauzme neki stav. Takvi enciklopedijski opisi raznih zemalja nastavili su se čak do polovice XIX. st., kad je Franz Petter izdavao takve opise i knjige nagomilanog znanja o Dalmaciji.²⁵ Sva ta djela velik su napor da svijet naprave shvatljivim i takvim da se s njim može upravljati iz velikog i obično udaljenog središta.

Slično je postupao i svećenik Papon, ali je u svom djelu bio eksplicitniji. On je napisao *Voyage de Provence contenant tout ce qui peut donner une idée de l'état ancien et moderne des villes, les curiosités qu'elles renferment, la position des anciens peuples, des anecdotes littéraires, d'autres qui regardent des hommes célèbres, l'histoire naturelle, les plantes, le climat etc. etc. Cinq lettres sur les trouveurs et les troubadours et la vie de trois troubadours* (A Paris, chez Montard, Imprimeur-libraire de la Reine, rue des Mathurins, Hôtel de Cluni, 1787). U posveti kralju nazvao je svoje djelo *književnim putovanjem*, ali je pod književnošću očigledno smatrao sve što se tiska, a ne samo lijepu književnost, kako mi to smatramo danas. U uvodu (*Préface*) naveo je da je djelo rezultat dugotrajnih istraživanja u Provenci koja je slavna u ostaloj Francuskoj, pa i u inozemstvu. Najavio je da će opisati orografiju i bilje, da će pisati o prirodi i povijesti, o fosilima. Pisao je za putnike da bi stekli pravu ideju o narodu u kojem putuju i završio s pet pisama o trubadurima koji su obnovitelji književnosti poslije seobe naroda. Time je on putopis približio književnoj povijesti.

²⁵ O Petteru Ivan P e d e r i n, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb, 1991., str. 82-109.

Slijedeći običaj putopisaca da mjere položaj broda i korigiraju zemljivide, on je točno opisao gdje se Provence nalazi, kad je ona napučena. Naseljenike je privukao ribolov, dobro podneblje i plodnost zemlje. Prvi naseljenici nisu znali drugog zakona osim sile. Oni uz obalu zvali su se Liguri i živjeli od ribolova i piratstva. Pučanstvo se množilo pa su ih trgovina, poljodjelstvo i zanati stavili u položaj da se moraju braniti, Marseille osniva kolonije na obali, civilizira Provence. U pregledu povijesti Provence autor naglašava veze s Rimljanima i Italijom, Franke smatra despotima, onda naglašava procvat Provence pod grofovima Barcelone. Sve je kulturna povijest Provence s naglaskom na njezinoj povezanosti sa sredozemnim svijetom, Katalonijom i Italijom. Papon nastavlja s opisom svakog mjesta, pa i sela koje traži u rimskoj povijesti. Selo Brignolle je rimska Brinoia od keltske riječi *brin* što znači "voćka" i što je ujedno dokaz da su doseljenici iz Marseillea donijeli voćarstvo u taj kraj. U drugom selu nalazi rimski vodovod, analizira poneki natpis. Idući dalje cestom dolazi do mjesta Lourmarin koje je u XVI. st. bilo sklonu Calvinu pa je postalo središtem protestantskog pokreta, Roussillon mu je značajan po tome što je tamo neki ljubomorni muž ubio pjesnika Guillaumea de Cabestanga. On mu je odsjekao glavu, izvadio srce, dao da ga skuhaju, a onda ga dao svojoj ženi i Cabestangovoj ljubavnici da ga pojede. Kad ga je pojela, pokazao joj je krvavu glavu njezina ljubavnika i kazao što je pojela. Svako mjesto dobiva u njegovu putopisu svoju osobnost u povijesti koja je kulturno pitanje. No Papon spominje i izvore mineralne vode i kaže nešto o njihovu mineralnom sastavu, spominje fosile, mjesto gdje se rodio znameniti astrolog Michel Nostradamus. Povijest i znatni kulturnopovijesni događaji daju nekom mjestu osobnost i neki stupanj, što znatniji događaj to znatniji grad kao Marseille čiji su građani njegovali zemljopis, medicinu, matematiku, govorništvo, pjesništvo i čitali Homera. Homer i znanost tu je etiketa i element oplemenjivanja s naglašeno pozitivnim predznacima. No Nizza mu je važna zbog poljodjelstva koje su donijeli doseljenici iz Marseillea. Poljodjelstvo i trgovine nisu nešto odvojeno od kulture, znanosti ili kulturnopovijesnih događaja. On nastavlja s opisom razvitka francuske književnosti i jezika u XII. st., čime se Francuska izdiže nad druge narode. Francuska književnost najstarija je u Europi poslije seobe naroda. Razvoj književnosti nastaje uslijed razvitka dodira među narodima i putovanja. Neznanje i duhovni mrak posljedica su izolacije naroda. U Francusku književnost i umjetnost prodiru kasnije nego u Provence, Francuska je udaljena od svijeta antike. Skolastiku ocjenjuje negativno. Provansalski trubaduri vezuju se uz istok i arapske izvore. Dok je trgovina u antici element kulture, u srednjem se vijeku sjeverna Francuska više zanima za bankarstvo i trgovinu i slijedom toga manje za književnost, tu Papon opet traži kulturno uporište u Sredozemlju, a Sredozemlje je ovaj put staza dodira Provence s arapskim svijetom. Najstarija književnost u Europi nije francuska, već provansalska književnost, pa Papon nastavlja s manje ili više životopisnim pojedinostima iz života pojedinih trubadura kao kulturnog mita Provence. Taj je putopis zapravo kulturno putovanje kroz Provenču, a Provenca je njezina kulturna povijest koja je izdiže nad sav ostali svijet, a svakako i nad sjevernu Francusku. Taj putopis nastaje iz regionalizma predrevolucionarne Francuske koji je bio zaklonjen vlašću korporacija, a uništen je u novoj državi nastaloj u Revoluciji i u suvremenoj državnoj upravi. Taj putopis polazi od nazora

da je Sredozemlje počelo kulture i to prije svega Grčka, kultura u onom smislu što mi danas podrazumijevamo pod kulturom nije nešto odvojeno od trgovine i poljodjelstva. Tim će nazorima biti suđen dug vijek do duboko u XIX. st.²⁶

Na kraju XVIII. st. imamo i anonimni putopis pod naslovom *Der Wienerische Hannßwurst oder lustige Reysbeschreibung aus Salzburg in verschiedene Länder. Herausgegeben von Prehauser* (Pintzkertal 1787). Djelo je napisano na visokonjemačkom jeziku bliskom bajuvarskom jeziku. Glavni je junak seljačić Hanns Wurst, generični junak komedije XVII. st. u kojem možemo prepoznati potomka komičnih likova engleskih komedijaša, djelovanje karnevalskih svečanosti zamjetno je u tom liku, a nije daleko ni Scapino iz *commedia dell'arte*. Hanswurst je pretežito junak komedije, osobito komedije putujućih komedijaša, osim Hanswurst čuje se i ime Pickelhering, Harlekin, a u Austriji osobito Kasperl, Bernardon, Zipper, Thaddädl, Staberl. To je šaljiv lik, dobroćudan, vrlo dobra teka, prefrigani seljačić, tip komičnog sluga. Komika se sastoji u tome što su njegovi doživljaji u suprotnosti s njegovim karakterom. Prosvjetiteljstvo mu je bilo nesklo, ali se on ipak održao u Austriji gotovo do kraja XVIII. st.²⁷ dok ga nije ugušila cenzura koja je bila protiv trivijalnog štiva.²⁸ U uvodnom poglavlju pod naslovom *Hanns Wursts kurze Urlaubs - Rede von seinem Saltzburgerischen Bauern dem Riepel, und die darauß erfolgte Abreys in die Länder* Hanswurst se obraća seljaku čiji je sluga i kaže mu da mu je dugo vjerno sužio, da je za nj orao, kosio, čistio - i ovdje počinje pravi vatromet manje ili više dijalektalnih ili mjesnih poljodjelskih riječi koje zalaze u najdublje mogućnosti jezika, a k tome i iskazuju Hanswursta kao seljaka i smještaju ga u određen kraj u Austriji. Anonimni autor ovdje slijedi poetiku barokne književnosti, ali time što jezikom karaktrizira svoj lik i stavlja ga u stanoviti socijalni i zemljopisni okvir on postupa slično postupcima kasnijeg Gerharta Hauptmanna, u čijim dramama svaki lik govori jezikom svoga socijalnog sloja. Hanswurst traži zaostatke plaće i u drugom poglavlju odlazi na imaginarno putovanje u Moskvu. Na tom imaginarnom putovanju neprestano nastaje kontrast tog provincijalnog seljačića s likovima i prilikama iz velikog svijeta koji se na taj način omalovažava, pa u ovom putopisu možemo uočiti oštricu uperenu protiv otmjenog društva i smijeh koji potječe iz rasterećenja socijalnih napetosti. Taj je putopis važan i zbog toga što je u književnost uveo pučki duh i jezik sa svojim mjesnim i dijalektalnim značajkama.

Sličan je također imaginarni putopis G. A. Bürgera pod naslovom *Des Freih. v. Münchhausen wunderbare Reisen und Abenteuer zu Wasser und zu Lande, wie er dieselben bei einer Flasche im Zirkel seiner Freunde zu erzählen pflegte* (Leipzig, Reclam, s. a.). Krajem 1785. pojavila se u Londonu knjiga pod naslovom *Baron Munchausen's Narrative of his Marvellous Travels and Campaigns in Russia*. Autor, a to je bio njemački znanstvenik Rudolf Erich Raspe rođen 1737. u Hannoveru, od 1767. profesor na Carolineumu i nadzornik *Landgräfliche*

²⁶ Ivan P e d e r i n, "Život i ideološki sadržaj u djelu Šime Ljubića", *Croatica Christiana Periodica*, XVI (199; 2) br. 29, str. 85-125.

²⁷ Otto Rommel, *Die Alt-Wiener Volkskomödie*, Wien, 1952.

²⁸ Ivan Pederin, *Austrijska cenzura od 1810 do 1848. i njezin utjecaj na razvitak knjižnica u Dalmaciji*, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 30(1987) Zagreb, 1989, S.19-44.

Kunst- und Münzensammlung, ukrao je 1775. neke izložke iz te zbirke i pobjegao u London gdje je živio kao pisac i namještenik u rudnicima, umro je 1794. u Muchrobu. On je slijedio tradicije šaljive njemačke anekdotike (*Schwank*) iz XVII. st., a to su *Facetiae* Heinricha Bebela i dr. i to sve stavlja Münchhausenu u usta. Djelo je doživjelo mnogo izdanja, četvrto izdanje preveo je Bürger, ali ni on nije spomenuo svoje ime.

Knjiga o Münchhausenu potječe iz njemačke šaljive epske književnosti koja se naziva *Schwank*. Riječ *Schwank* potječe iz jezika mačevalaca, i na srednjovisokonjemačkom glasi *swanc*, a to će reći udarac mačem ili pripovijedanje nečega šokantnog. *Schwank* se pripovijedao u stihu i prozi, ponekad je bio anekdotski kratak, ponekad novelistički usmjeren prema pointi, ulazio je u romane i životopise, približavao se gotovo svima epskim rodovima kao što su vic, bajka, legenda, anekdota, basna, zagonetka, exemplum. *Schwank* je ušao i u propovijed, npr. kod bečkoga baroknog propovjednika Abrahama a Sancta Clara. *Schwank* ima sklonost prema moralno nakaznom, u njemu nema čudorednosti ili on izvrće uobičajenu čudorednost, otvara vrata umjetnosti onome što nije dostojno prikazivanja, *Schwank* je veselo i djeluje lukavo tako da je lukavi pobjednik uvijek u oku čitatelja, čak i onda kad je pobjednik okrutan i kad ubija. Tu se opaža izlaz iz društvenih sukoba. Naprijed spomenuti Heinrich Bebel oslanjao se u svojim *Facetien* (1508/12) na alemanski vic, ne bez oslonca na talijanske *fazetie* svoga doba. Uz *Schwank* ide i *Lügenschwank*, a to je šaljiva pripovijetka u kojoj se svjesno pripovijedaju laži s pretjeravanjima, osobito laži lovaca.²⁹ Raspeovo djelo pokazuje prodor *Schwanka* u putopis pa tako on slijedi Münchhausena na njegovim putovanjima na kojima on doživljava nevjerojatne zgrade. Zimi putuje kroz Poljsku po velikoj studeni i snijegu. Konja veže za neki šiljak koji je virio iz snijega, a sam zaspe na snijegu. Budi se i vidi konja kako visi na vrhu crkvenog tornja. Šiljak za koji je vezao konja je vrh zvonika što je virio iz snijega. Tijekom noći snijeg na kojem je spavao Münchhausen okopnio je, on se našao na zemlji, a konj je ostao visiti na zvoniku. Drugom zgodom padne u močvaru pa snagom svoje ruke sebe samog izvuče iz vode za perčin. Snaga uvijek igra neku ulogu u njegovim pustolovinama koje idu za tim da nasmiju, ali ne i da osude, napadnu ili nekoga raskrinkaju. U tim pustolovinama živi barokna sklonost pretjeranosti, anegdoticnosti i karikaturi.

Karakteristično je za prosvjetiteljski putopis da je prožet znanošću, ali i da pokazuje jasno skretanje prema lijepoj književnosti. To je Cookov putopis bio slučajno, Saint-Pierreov nije to bio slučajno jer je taj pisac poslije pokazao želju da bude književnik, pa je u tome i uspio. Jasno književni putopis je djelo Laurence Sterne *A Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick*. Sterne je bio sin irskog časnika, unuk biskupa i bio je svećenik. Došao je u London 1760., a 1762. putovao je u Francusku i Italiju zbog zdravlja. Kasnije je bio prebendar od

²⁹ Gustav Bebermeyer, *Schwank* (epischer), u: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, begründet von Paul Merker und Wolfgang Stammer. Zweite Auflage neu bearbeitet un unter redaktioneller Mitarbeit von Klaus Kanzog sowie Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Werner Kohlschmid und Wolfgang Mohr, Dritter Band, Achte Lieferung, Schmähschrift (Streitschrift) - Schweizerische Literatur, Berlin - New York, 1976., str. 689, 690, 699, 700.

Yorka, pa vikar u Suttonu. Njegova su se djela prodavala dobro, on je brzo postao ugledan pisac i stekao zaštitnika u osobi Earla Faulconberga tako da je postao rektor u Cawoodu u Yorku, putovao u inozemstvo i živio luksuzno. Umro je 1768., iste godine kad je objavio *Sentimental Journey*.

Sterne je ušao u povijest književnosti kao majstor ironičnog stila, pri čemu se oslanjao na Rabelaisa i Cervantesa, kako je i sam priznao. Njegov stil nalikuje pokušaju razaranja oblika, a on traži komiku u svakom pojavnom obliku čovjeka.³⁰ Ironični stil javlja se u razvijenim književnostima, on je značajka kasnih razdoblja u životu pisaca, suvremena književnost moguća je još jedino na osnovici ironije. Ironija je prožeta aluzijama, no te aluzije lebde, nedostaje im karakter iznenadosti, kakav nalazimo kod vica. Nema naglih bljeskova koji će osvijetliti zbivanje, ona ne voli epigramatski stil, traži epsku širinu jezičnog tječka i njezin je pravi zavičaj pripovijedanje.³¹ No ako je *Sentimental Journey* klasično djelo ironičnog stila, onda moramo bolje specificirati da je baš putopis osobito prikladan za razvijanje ironije. Kad Sterne večera u Callaisu i poslije večere pije u zdravlje francuskog kralja, moramo se pitati misli li on ozbiljno. Jer večera je nešto svakidašnje i obično, a kralj je osoba koja nastupa samo u svečanim zgodama. No tu se ostvaruje i suvremeni doživljaj života a i uloga književnosti u suvremenom životu. Srednji vijek, renesansa i barok bili su razdoblja kad je svečanost igrala ulogu okupljanja društva i prožimanja društvene svijesti. Suvremeni čovjek ima mnogo više smisla za svakidašnje i obično nego za svečanost. Gledajući franjevca kako prosi na ulici on ga uspoređuje sa slikama Guida Reni i nakon nekog krzmanja zaključi da mu neće dati ni *sousa*, što je upravo obratno nego što bismo mogli očekivati s obzirom na izjednačavanje običnog redovnika na ulici s djelima uglednog slikara. Mogli bismo se pitati ne krije li se u toj ironiji skriveni antimonarhizam i antiklerikalizam. Niže Sterne piše: *...the monarchy is phallicque, having ceded this department, with sundry others, totally to the women* - što je jasna aluzija na dvorove njegova doba u kojima je sve vrvilo od priležnica, ljubavnica, *maitressea* i sl. Pišući o putovanju, spominje razloge putovanja kao *Infirmity of body, imbecillity of mind or, inevitable necessity*, pa putnike dijeli na *idle travellers, inquisitive travellers, lying travellers, proud travellers, vain travellers, splenetic travellers, pa travellers of necessity, the delinquent and felonious travellers, the unfortunate and innocent travellers, the simple traveller and last of all (if you please) the sentimental traveller*. Sterne niže razloge putovanja kao vrlo raznolike, čime se ruga ponajviše luksuznim putnicima svoga doba po Italiji, no on se najednom obraća izravno čitatelju s *if you please* a na kraju spominje i sebe, rugajući se time samom sebi. Time on odustaje od pripovijedanja s uzvišenog piedestala i dovodi sebe u blizinu malog čitatelja čije simpatije nastoji osvojiti. Nije li ta, rekli bismo autorska poniznost vezana s pietističkom pobožnošću koja je neprestano ispitivala savjest sebe samoga? Ili pisac možda osvaja simpatije čitatelja kojem na taj način kaže: "vidiš kako sam ja dobar i simpatičan čovjek, nimalo ohol"? Pišući o ženama on kaže: *There are three epochs in the empire of a Franch woman - She is coquette - then deist - then devote: the*

³⁰ Ifor Evans, *A Short History of English Literature with Additional Material by Bernard Bergonzi*, Fourth Revised and Enlarged Edition, Penguin, 1978., str.228-229.

³¹ Beda Allemn, *Ironie und Dichtung*, Pfullingen, ²1969., str. 12-13, 23, 27.

empire during these is never lost - she only changes her subjects: when thirty-five years and more have unpeopled her dominion of the slaves of love she repeoples it with slaves of infidelity - and then with the slaves of the church. Na taj način Sterne dovodi u pitanje krepost francuskih žena, no on se podruguje i filozofima deistima i napokon Crkvi. Podruguje se i velikašima kao dokoličarima kad spominje *the young Count de Fainéant*.

S obzirom da je to putopis, moramo se pitati može li čitatelj koji to djelo pročita steći sliku kakve su to zemlje Italija i Francuska i kako se tamo živi. Zacijelo ne, i Sterne je tim djelom stvorio pojam nepripovjedačkog putopisa u čemu je bitno sudjelovala ironija, a autor je opisivao tijek svojih misli za vrijeme putovanja.³²

Putovanja Europom sada se množe jer u XVIII. st. merkantilističke države grade mnoge ceste.³³ Usporedo s cestama razvija se i novinstvo kao djelatnost koja će čitatelja informirati o svemu što se događa u zemlji i inozemstvu, a to je cilj koji je odvajkada bio cilj špijunaže. No podaci prikupljeni putem špijunaže dostupni su samo malom broju državnika. Novinstvo je stečevina demokracije koja želi informaciju špijunaže učiniti dostupnom javnosti i tako malom čovjeku dati privid da sudjeluje u upravljanju državom. Dakako, novinstvu je na putu cenzura, pa je slika svijeta koju nam daje novinstvo nepotpuna, lažna, a počesto i rezultat političkih manipulacija čitateljem. Daniel Defoe napisao je *A Tour through the Whole Island of Great Britain*, putopis koji je prvi put objavljen 1724-26. i koji potječe o svijesti o naciji kao gospodarskoj ili sudbinskoj zajednici što se razvila u okviru merkantilizma. Postojala je dakako tradicija opisivanja Britanije još od tudorskih topografa Lelanda, Harrisona i Camdena, prvi je napisao jedan *Itinerary* po Britaniji 1530.-ih godina, a djelo je objavljeno 1710-12., objavio ga je oxfordski antikvar Thomas Hearne s mnogo Lelandovih grafika. William Harrison napisao je 1577. *Description of Britain* kao *appendix* uz *Holinsked's Chronicle*. Camdenova *Britania* (1586.) pokazuje veliko antikvarsko zanimanje, on je podijelio Britaniju na plemena, pa grofovije. U XVII. st. engleski su putopisci obično intelektualci, amateri kolekcionari ili antikvari kao John Evelyn ili Ralph Thoresby, ali ponekad i zemljoradnici kao Arthur Young koji je putovao 1760.-ih i 1770.-ih godina da bi ispitao mogućnosti unapređenja poljodjelstva, pa William Cobbett. Defoe je ušao u povijest engleske književnosti kao reporter, novinar i polustvaralački talent, napisao je *History of the Pirates* (1724-28.), *Letters by a Turkish Spy* (1718.), *New Voyage Round the World* (1724.). Bio je pisac s pustolovnom, upravo đavolskom maštom i nevjerojatnim smislom da otkrije značajni detalj, a k tome i poslovni čovjek koji je doživio bankrot, znao je dopasti i tamnice.³⁴ Njegova je knjiga izvor za poznavanje Engleske neposredno prije industrijske revolucije, ona je vrh njegova stvaranja i puna protestantske etike. On

³² O ironiji koja razara pripovjedni karakter romana čitaj kod B. A l l e m a n n, op. cit., str. 202.

³³ Hans B a u e r, *Wenn einer eine Reise tat, Eine Kulturgeschichte des Reisens von Homer bis Baedeker*, Leipzig, 1971., str. 139.

³⁴ Ifor E v a n s, op. cit., str. 218.

je putovao, ali je prije toga vrlo pažljivo čitao objavljene putopise³⁵ isto kao što se i Cook služio objavljenim putopisima i zemljovidima.

Slijedeći držanje nacionalnih putopisaca svog doba, Defoe je nastojao opisati sve što je važno, a sve mu je bilo važno kad je 3. travnja 1722. krenuo iz Londona niz Temzu. Odmah je opazio da se selo Straförd u zadnje doba podvostručilo. Takva briga za brojnost pučanstva karakteristična je za državnu politiku njegova doba. Potom je utvrdio gdje se nalazi rimska cesta, našao je neke rimske novce i druge starine, napisao je nešto o ribarstvu i ribnjacima, pa o opskrbi Londona ribom, pa o nezdravim močvarama, o ulovu kamenica. U svom isprekidanom putopisu napisao je kratak životopis lorda Barringtona koji je bio niska roda, ali se uzdigao i postao vlastelinom. Zanimao se za proizvodnju žita u okolici Withama i mogućnosti stočarstva, da bi odmah prešao na opis lokaliteta Kill Dane kraj Kelvedona, što je uspomena na pokolj Danaca. Opisao je kanal kraj Ipswicha, luku Harwich i njezinu ulogu u ratu s Nizozemskom, a onda prešao na opis grofovije Suffolk, poslovnost Ipswicha i njegove luke, ispitao je gaz brodova koji mogu ući u tu luku, rat koji je donio poslovnost i bogatstvo mnogim gradovima. Onda je opisao lučku opremu i skladišta, žito u okolici Ipswicha koje se izvozi. Sudberry mu je poznat samo po množini svog pučanstva i siromaštvu. Bio je to putopis koji je prije svega želio dati sliku nacije kao gospodarskog organizma, odnosno stvoriti kod čitatelja takvu svijest o naciji. Putopis s navodom gospodarskih detalja nije novost u putopisnoj književnosti, no u pozadini tih navoda stajala je teorija engleskog merkantilizma, njegova paktična naobrazba udaljena od akademizma, tradicionalnih retorika i klasičnih jezika, njegovo poznavanje zemljopisa i politike. Novo je u tom putopisu još i njegov novinarski karakter, a Defoe je bio ono što se danas kaže *plaćeno pero*, agent kojeg je plaćao torijevski ministar Harley čiji je on bio dojavnik ili možda i savjetnik.³⁶ Novinstvo je od XVIII. st. nadalje utjecalo i na roman, ali ponajviše tako što su mnogi romani najprije objavljeni kao podlistci pa jedno poglavlje odgovara jednom podlistku. Balzac je stil, oblik, pretenzije i prije svega način gledanja i analiziranja preuzimao od novine, ali tek poslije pretvorbe u književno poimanje svijeta.³⁷ Kod Defoeova putopisa razmak između novinstva i romana manji je nego kod romana, on je mnogo neposredniji u nastojanjima da sudjeluje u životu nacije.

James Boswell je napisao *Journal of a Tour to the Hebrides with Samuel Johnson*. On je s Johnsonom putovao 1773., ali je njegov putopis objavljen 1785., godinu nakon Johnsonove smrti. Rukopis je Johnson sam pažljivo pročitao i ispravio ga prije nego što je 1784. umro kao pravi monarh književnosti. Boswellova slika Johnsona slika je čovjeka u poodmakloj dobi koji se prepušta dokolici; sve je napisao jasnim klasicističkim stilom.³⁸ Boswell je bio Škot,

³⁵ Pat R o g e r s, *Introduction* izdanju Daniel Defoe, *A Tour through the Whole Island of Great Britain*, Penguin, 1986. Još o Defoeu J. R. M o o r e, *Daniel Defoe, Citizen of the Modern World*, Chicago, 1959.; Esther M o i r, *The Discovery of Britain; The English Travellers 1540-1840*, 1964.; Joan P a r k e s, *Travel in England in the Seventeenth Century*, 1925.

³⁶ Emile L e g o u i s, *A Short History of English Literature*, Oxford, 1956., str. 207-208.

³⁷ R. M. A l b é r è s, *Histoire du Roman Moderne*, Paris, 1962., str. 38-39.

³⁸ I. E v a n s, op. cit., str. 325.

pravnik s naglašenim zanimanjem za književnost i Johnsonov životopisac, pa je napisao *Life of Samuel Johnson* (1791.). Autor je u uvodu pisao kako mu je Samuel Johnson davno obećavao da će jednom napraviti zajedno jedno putovanje, pa je tako napravio putovanje s autorom i društvom, a onda je autor opisao sve okolnosti što su tom putovanju prethodile, pisma, dogovore, napisao je mnogo o samoj ličnosti Samuela Johnsona opisujući čak i detalje odijevanja, način govora i humor. Samo putovanje napisano je dnevnički, u opisu putovanja mnogo je opisa krajolika, onda opisuje pojedina mjesta, kao Laurence Kirk gdje je nekoć bio školnik veliki gramatičar Ruddiman, da bi se prisjetio tog pisca i kratko ga opisao. Potom je opisao razgovore s Johnsonom, opisao dr. Johnsona kako citira Macbethov govor kad sreće vještice. Putopis teče između opisa krajolika i književnih razmatranja u kojima je Johnson ključna ličnost. Razgovor s njim skrenuo je prema iseljavanju u Ameriku, što Johnson smatra putem u barbarstvo, pa na Homera i izradu Ahilejeva štita koji prema Johnsonu pokazuje život nacije u miru, dakle nacije kakvu ta dvojica gledaju na svom putovanju. Putovanje tako sve više postaje prilika ili kulisa za razgovor s Johnsonom, koji vraća lordu Monbaddo, ispituje njegova sina Arthura u latinskom, razgovara s lordom. Tako stižu u Aberdeen gdje odsijedaju u jednom svratištu. Tu autora Boswella čeka pismo. Dnevnički stil prikladan je za takve opise svakidašnjice. Razgovori s Johnsonom nastavljaju se, ali autor opisuje Johnsona uvijek s nove strane, tako opisuje njegov izvrsni engleski izgovor, potom razgovara s njim o školovanju, za ručkom opisuje što i kako Johnson jede, razgovor za stolom teče o hrani, pa prelazi na vjeru i dolazi do pitanja grijeha istočnog, pa o Kristu. Onda su posjetili profesora Alexandra Gordona, pa profesora Rossa, s kojima su obilazili Aberdeen i razgovarali, otišli su u kapelu na grob nadbiskupa Elphinstorsa, koji je kapelu osnovao, a autor je o njemu pisao u svojoj povijesti Škotske. Razgovor je skrenuo na Jamesa Macphersona pa je Johnson izrazio mišljenje da bi on trebao dati rukopis svojih Ossianovih pjesama nekom koledžu u Aberdeenu, gdje će profesori ispitati njegovu autentičnost, čime će se raspra okončati. Onda su posjetili jednu knjižaru. Potom su nastavili put i otišli u Ellon gdje su nešto pojeli, a gostioničarka je prepoznala Johnsona i upitala autora nije li to veliki doktor Johnson.

Taj je putopis skrenuo prema životopisu, što nije novo kod putopisa jer su npr. mnogi Plutarhovi životopisi ujedno i putopisi jer on opisuje svoje junake na putovanjima. Boswell to radi na nov način, on putuje da bi opisao ličnost Samuela Johnsona kao velikog čovjeka pa ga opisuje do najsitnijih detalja. Što sitniji detalj, to veći je Johnson. Zadaća je putovanja da se na putovanju do kraja otkrije njegova ličnost. Životopis je od davnine bio način istraživanja i analiziranja ličnosti velikog čovjeka, tu se ističu životopisi Aleksandra Velikoga. Boswell to radi s akribijom svojstvenom životopisnoj znanosti XVIII. i osobito kasnijeg XIX. st. i tu iscrpljuje mogućnosti koje mu pruža putopis.

Petar Veliki poslao je krajem XVII. st. P. A. Tolstoja na putovanje po Europi u prvom redu zbog vojnih pitanja i naložio mu da dovede nekoliko brodograditelja u Rusiju. Putopis počinje s ukočenom datacijom srednjovjekovnih putopisa u kojoj se navodi godina 7205. od stvaranja svijeta, ukaz *velikoga gosudara* koji se u cijelosti citira, navodi se čin Tolstoja, koji je peti po redu čin na

dvoru. Tolstoj je bio *stoljnik*, bio je daljnji rođak Miloslavskih i žene cara Fjodora Aleksejeviča, a bio je i jednim od glavara ustanka strijelaca 1682. Putovao je na konju. Za razliku od starih *statejnih spiskov*, u njegovu putopisu nema opisa ceremonijala prijema kod odličnika. Tolstoj je znao talijanski, no ne zna se je li ga je znao ranije ili naučio tijekom putovanja. Znao je i latinski i prevodio je Ovidija. Između 1702. i 1714. bio je carskim poklisarom pri Visokoj Porti.³⁹ Tolstoj je dobio *proežžuju gramotu*, a to će reći pismo kojim se svima nalaže da mu budu pri ruci i ona se također citira. Dao mu je i preporuku za dužda. Kao i većina putopisaca prosvjetiteljstva, a i mnogih ranijih, Tolstoj je pisao dnevnički. Došavši u Reč Pospolitu naveo je odmah da tu žive katolici, Židovi i pravoslavni, a onda je podrobno opisao pravoslavnu crkvu, po toj shemi nastavio je s opisima i ostalih gradova u Poljskoj, opisao je podrobno manastir Bratckoj, pa drugi manastir Spaskoj. Crkve ipak nije opisivao po umjetničkim kriterijima. U Olomoucu u Češkoj opisao je podrobno isusovački kolegij, njihovo učilište i studente koji su tamo dolazili iz raznih zemalja učiti filozofiju, teologiju i matematiku, slušao je glazbu u crkvi s orgulja i opisao utvrde oko grada. Slično je postupao u Beču, gdje je opisao konje i kočije na gradskim ulicama i dodao da tamo pravoslavnih nema. Pisao je o hrani, cijenama hrane, o caru navodeći koliko on ima djece, spomenuo je carski zvjerinjak, Dunav i mlinove na Dunavu, crkvu sv. Stjepana i glazbu u toj crkvi, pa dvor, konjušnice, procesije. Svi ti opisi djeluju suhoparno, pa iako opisuje vjerske građevine pobožnosti se kod njega neće naći. Po istom načelu opisao je i Mletke, a u Mlecima je opisao pored ostaloga i armensku crkvu i liturgiju. Putovao je niz hrvatsku obalu Jadrana, u Zadru je opisao utvrde potrebne zbog blazine Turaka. Ploveći niz obalu opisivao je ponajviše crkve i utvrde, a plovio je na jug sve do Bara, dijelom na brodovima kojima su zapovijedali kapetani Ivan Krstelj i Ivan Lazarović, oba iz Kućišća na Pelješcu. Prvi mu je davao podatke o hrvatskom pučanstvu u Dalmaciji i odveo ga na svom brodu u Bari u Italiji, drugi ga je učio tehnikama plovidbe. Onda je otišao dalje na Maltu, pa u Italiju. U Rimu je opisivao kuće rimskih senatora, pa vrtove u okolici, svratišta, susreo se s jednim Litvancem i opisao unijatske crkve, tamnicu u koje su bacili sv. Petra i Pavla pa je na tom mjestu sagrađena crkva.

Taj je putopis nastavak hodočasničkog putopisa. P. A. Tolstoj je tim putopisom postao prvim književnikom iz obitelji Tolstoj koji je u smislu Petrove orijentacije prema zapadu otkrio Rusima Europu opisavši njezin duhovni život s naglaskom na Italiji. U tom je putopisu došlo do emancipacije autorske ličnosti, pa je taj putopisac manje vezan književnim kanonom nego dvorski pjesnik. On je učinio znatan korak naprijed u odnosu na suhoparni i ukočeni putopis ruskih diplomata iz XVI. i XVII. st. koji su putovali nezainteresirano pa su sve morali gledati s kruto pravoslavnih pozicija. Tolstoja zanima obrazovanje. On je počeo svoju karijeru kao vojnik, 1671. dobio je službu na dvoru, a onda je opet neko doba vojnik. Po povratku je 1716. bio diplomat, a onda je pratio Petra Velikoga na nekima njegovim putovanjima. Kod njega se prepliće staro s novim, vjersko i svjetsko, iskonsko rusko i inozemno. U inozemstvu je našao i ljubavnicu, neku Talijanku Lauru, koja je kasnije postala ruskim agentom na bečkom dvoru.

³⁹ A. S t r i g a l e v, "Opisanie gorodov Dalmacii russkim putešestvenikom XVII. v." u: *Hudožestvenie svjazi narodov Rossii i Jugoslavii XVII-XX. vek*, Moskva, 1987., str. 109-112.

Djelovao je na jačanju odnosa između Rusije i Rima. Njegovo putovanje bilo je u neku ruku novost, jer je Juraj Križanić preporučao da se svima carskim podanicima zabrani putovati po stranim zemljama gdje bi oni mogli postati hereticima. No Petar Veliki bio je tu drugačijeg mišljenja pa je slao ljude u inozemstvo da se nauče brodogradnji. Tolstoj je smatrao da ugled države zavisi o stupnju obrazovanja njezinih građana pa je prionuo uz reforme Petra Velikoga. Njegov putopis je obrazovani putopis i napisan je u prilog državi, ali mnogo kaže i o životu samog pisca koji je npr. dobro znao talijanski, a taj se jezik mnogo upotrebljavao u diplomaciji u XVII. st. Njegovo je pripovijedanje objektivno, no opažaju se njegova gospodarska mišljenja, npr. želja da uspostavi trgovinu s Mlecima, smatrao je da je uloga Rusije ovladati naprednim tehnikama Zapada da bi oslobodila pravoslavne od turskog jarma. Tolstoju je bilo jasno da Rusija zna malo o Europi, a Europa ništa o Rusiji, pisao je dokumentarno o odnosima europskih država s Turskom, pa tako kod njega nije nazočna biblijska povijest kao u hodočasničkim putopisima, nego čimbenički materijal sadašnjosti. Pisao je mnogo o političkim i diplomatskim odnosima europskih država kao npr. o miru koji su sklopile Francuska i Španjolska 1684. u Regensbursgu. No u dodirima sa službenim osobama on se drži kao predstavnik velike i moćne države. Ipak u njegovu putopisu nema portreta ljudi koje je sretao, svijet je za nj velika topografska karta. Njegov je stil uravnotežen, ali monološki, u opisu luka i utvrda unio je u ruski mnogo latinskih riječi.⁴⁰ Tim je djelom putopis postao sredstvom ruskog izlaska iz izolacije i orijentacije prema Europi.

Putopisi u Svetu Zemlju nisu iščezli iz putopisne književnosti pa je tako Girolamo Giacometti opisao svoje putovanje u Palestinu kao *Nazaret gloriosa relatione de viaggio di Levante* (Mleci, 1700.) i posvetio ga mletačkom patriciju Lorenzu Soranzo slijedeći običaje barokne književnosti. Na putu na Levant opisao je Troju, spomenuo brdo Idu, rijeku Ksant i približno opisao krajolik i građevinske ostatke koji su posljedica Helenine bestidnosti, prepričao je priču o trojanskom konju i padu Troje. Potom je opisao kako je kapetan njegova broda presreo i zarobio jedan piratski brod na kojem su našli sliku Gospe - znak da je taj brod bio otet kršćanima. Autor se na otoku Delu divio Apolonovu kipu bez glave, ruku i nogu, opisao je nevrjeme s mnogo pojedinosti o plovidbi. U Smirni je s kapetanom posjetio pašu u pratnji mletačkog konzula koji je na svečanosti s razgovorima poslužio kao tumač. Giacometti je Smirnu opisao kao Homerovu domovinu i život kršćana koji su tamo uživali mnoge slobode, kao uostalom i Židovi. Nikoziju na Cipru opisao je kao Afroditin grad, no Cipar je nekoć bio perivoj, a sad je razbojnička špilja, a Turci su tirani i rušitelji, njihova vlast je barbarska, javna smaknuća su česta, a glave smaknutih šalju se u Carigrad. U opisu Tripolija u Siriji opisao je franjevački kapucinski samostan, Turke, Grke, maronite, džamiju koja je ranije bila crkva, grad Barutti odakle se dovozi pepeo za proizvodnju stakla u Muranu. Taj je grad nekoć bio kršćanski. Tu su ukrcali neku Flamanku, udovicu nekog Turčina, što je bilo opasno jer je ona imala dva sina muslimana. Muž joj je bio vojnik u Flandriji i pretvarao se da je kršćanin i tako se i oženio. Tek onda je prešao na opis Palestine. Ovaj je putopis važan jer pokazuje

⁴⁰ *Putešestvie etoljnika P. A. Tolstogo po Evrope 1697-1699*, Moskva, 1992.. L. A. Oljškajeva, S. N. Travnikov, *Umnejšaja golova v Rossii* (pogovor tom izdanju).

kako su putopisi u Svetu Zemlju, u kojima je nastala biblijska arheologija, sada postali jednim od počela suvremene klasične arheologije s osloncima u Homeru i grčkoj književnosti. Klasična književnost i arheologija bila je pak temelj Arkadije. No u tom putopisau javlja se i negativan lik Turaka kao tirana i barbara, što odgovara Montesquieuovu opisu u djelu *De l'Esprit des lois* u kojem on dijeli države u monarhične, republikanske i despotske. Osmanski bi imperij bio država posljednjeg tipa.

Johann Gottfried Herder napisao je *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, koji ipak nije dnevnik. Naslovom *Journal* Herder je želio istaknuti osobni karakter tog putovanja i onog što je na putovanju proživio. Iza toga naglašeno personalnog držanja stoji svakako pijetistička pobožnost, a sam Herder bio je protestantski teolog i sin obrtnika što, je vrlo tipična socijalna pozadina za privrženika ovog pokreta. On je otplovio 23. svibnja iz Rige jer nije znao što da radi pošto je izgubio mjesto svećenika i školnika. Put nije opisivao, već je na putu pisao o svemu i svačemu. Bio je to čas životne krize i on je žalio što je postao piscem - *ein Tintenfaß von gelehrter Schriftstellerei (...)* *Repositorium voll Papiere und Bücher*. Tim ironičnim načinom izražavanja o svom životnom pozivu Herder se izdigao nad sebe sama. Razmišljao je o suvremenoj književnosti, onda je brod usporedio s osobito strogim oblikom vlasti. Brod je mala država okružena neprijateljima vjetrovima, nevremenima, morem, strujama, grebenima, noći i drugim brodovima, pa obalama. Vlast kapetana bliska je despotizmu ranih razdoblja. Rusija, a Herder je živio u Rigi što je onda bila Rusija, nema dobrog brodovlja, jer na brodovima nema subordinacije. Ni Petar Veliki nije bio dobar kao kapetan. Onda je prešao na opis mornarskog mentaliteta. Oni su praznovjerni i pobožni, mole se, jer smrt vreba sa svih strana. Mornari su kao prorok Jona kojega je progutala riba. Čak i jezik pomoraca prožet je pobožnošću. Mornari su Grcima donijeli prvu religiju. Herder je išao i dalje pa je napisao kako na putovanjima morem ne valja čitati vrtne idilične knjige (*Gartenidyllen*) nego pustolovne romane, Robinsona, Odiseju i Eneidu.

Tako je Herder zapisao što je brod, što je putovanje i što su mornari, ali nije opisao svoje putovanje kao ni ono što je na tom putovanju vidio. Taj je putopis međutim još i autobiografski dokument o njegovoj životnoj krizi.

Slično je i Aleksandar Nikolaevič Radiščev (1749. - 1802.) napisao *Putešestvie iz Petersburga v Moskvu (1790)*⁴¹ s mottom *Ljubeznejšem drugu... no serdce tvoe boet moemu soglasno - i ty moj drug*. Takvo traženje srodne duše tipično je za drugu polovicu XVIII. st. Broj kongenijalnih čitatelja nikad nije velik pa je povijest pisca povijest njegovih sukoba s nepoznatom mu publikom. Literatura i pored anonimizacije čitatelja nije monolog. Kongenijalnog čitatelja pisac nalazi obično u drugom piscu, pa počinju duga prijateljstva među piscima i književne udruge.⁴² Onda je autor, koji je putovao poštanskom kočijom, počeo s opisom stanja svoje duše pri rastanku sa svojim najbližima. Njegova se ličnost

⁴¹ Služio sam se izdanjem V. A. Zapadova, Sankt-Petersburg, 1992.

⁴² *Literaturwissenschaft und Sozialwissenschaften 3. Deutsches Bürgertum und literarische Intelligenz 1750-1800*, Stuttgart, Metzler, 1974., hrsg. von Bernd Lutz; Hans J. H a f e r k o r n, *Zur Entstehung der bürgerlich-literarischen Intelligenz und des Schriftstellers in Deutschland zwischen 1750 und 1800*, str. 168.

nalazi u središtu, ali ona je predstavnik obrazovanog sloja mladih ljudi pa on odmah prelazi na kočijaša što je pjevao ruske narodne pjesme koje privlače njegovu pažnju jer su to bile pjesme njegova naroda. Tu počinje proces identifikacije intelektualca s masom naroda kao demokratsko držanje, karakteristično za srednju i istočnu Europu.⁴³ Slijede razmatranja o ruskom čovjeku kao izvoru svega dobra i povratak Rusiji kao majci koja mu je dala život i kojoj se on vraća. On naglašava originalnost ruske narodne tradicije i karaktera. Putujući dalje on je sreo suputnika što je nosio arhivske spise za koje se zanimao, što pripada okviru historicističkog nacionalizma. Gledajući seljaka koji je radio na njivi razmišljao je o feudalcu kao izrabljivaču. Zgražao se nad položajem seljaka i pitao kako je moguće da se takve stvari zbivaju u Europi i baš pokraj glavnog grada. Posjetio je svećenika i on ga je lijepo primio. Razgovarao je s ljudima koje je sretao, a ponekad je kao okvirne pripovjetke ubacivao povijest njihova života. S njima je iznagrada postajao blizak i suosjećao s njihovim tužnim sudbinama. Njegovo je držanje kršćansko, pa je on zazivao Krista da pogleda bijedu ljudi što se krste u njegovo ime. U svim tim razmišljanjima autor je točka iz koje ishodi perspektiva pripovijedanja, točka u kojoj se sreću svi odnosi pripovijedanja. Sreo je jednog suputnika liječnika i razgovarao o njegovom obrazovanju u katoličkom sjemeništu gdje su se izučavali rimski pisci i Aristotel, da bi ustao u obranu ruskoga jer je latinski jezik uske elite. Tražio je i znanost na ruskom jeziku, osnivanje novih sveučilišta. Taj razgovor sa suputnikom esejizirao je putopis s namjerom da pronikne hod povijesti. Onda je opisao novgorodske manastire, pisao o mogućnosti upave bliske narodu, o vezama Novgoroda s Hanzom, umovao gdje se nalazio stari grad Holmogorod i zaključio da je morao postojati na mjestu gdje je danas selo Bronin. Njegova razmišljanja o drevnosti često prelaze u himnički ton, pa se on onda obraća izravno čitatelju. Na putu je sreo i svog prijatelja iz djetinjstva koji je ostavio vojnu službu i prešao u činovnike pa je razmatrao pitanja rada u pokrajini. Tu se javlja tip maloga seoskog plemića koji ulazi u državnu službu kao činovnik pa brzo napreduje u pokrajini do asesora, bogati se, kupuje selo i postaje tvrdim i škrtim gospodarom koji izrabljuje seljake. Sin mu siluje jednu djevojku na dan njezine svadbe, naiđe ženik, rani napasnika pa dolazi do pobune koja završava ubojstvom napasnikovim. Autor komentira i posreduje prema čitatelju, izvodi opće zaključke, razmatra položaj čovjeka kao građanina, pa je asesor, kojeg su ubili, narušio njihovo pravo kao građana. Autor ih opravdava spominjući prirodno pravo koje je jedno od temeljnih uvjerenja njegova doba.⁴⁴ Tako putopis sve više prelazi u esej. Spominje iverski manastir gdje se jedan monah zaljubio u jednu djevojku i posjećivao je plivajući kao u Herodotovoj noveli o Heroji i Leandru. Onda je prešao u razmatranja o društvenom uređenju Rusije gdje je zastupao stajališta seljaka, tražio jednakost pred zakonom jer potlačenost znači ujedno i slabu proizvodnju. Spominjao je loše ceste što je posljedica duge zime, tražio je slobodu tiska s ukidanjem cenzure jer književnost ne treba dadilja, pa knjiga koja prođe kroz mreže cenzure nije više knjiga. Zemaljska vlast ne može upravljati carstvom duha.

⁴³ Hans K o h n, *The Idea of Nationalism, A Study in its Origins and Background*, New York, 1946., str. 353-370.

⁴⁴ Paul H a z a r d, *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu a Lessing*, Paris, 1963., str. 148.

Cenzura pripada državi, pa ohrabrenje kazališnom djelu daje policija. Ali policija ne može djelovati na misli onako kako to djeluje publika. Cenzura je okov društva kao inkvizicija. Svećenici su uvijek bili izumitelji okova duha. Rimski carevi, ne republikanska vlast palili su knjige. Onda je autor dao pregled borbe za slobodu misli u kasnoj antici i nastavio ističući da je cenzuru stvorio tiskar, pa je opisao iluminističku misao XVIII. st. u kojoj je cenzura potisnula narodni jezik u korist latinskog da bi narod živio u neznanju, a i pape su spoznale opasnosti od slobodne misli. God. 1650. ustanovljena je u Parizu državna cenzura. Amerika je među prvima tražila i dobila slobodu tiska za razliku od Francuske revolucije. Cenzura je vrlo stroga u malim njemačkim kneževinama, ne u Pruskoj gdje je Friedrich II. bio vrlo uviđavan u pitanjima tiska.

U tom putopisu ne radi se o tome da se opiše putovanje i doživljaji na putovanju, već je putovanje shvaćeno kao prijelomni događaj u povijesti autorove duše i povod razmišljanjima o njegovoj zemlji na razmeđu. To je putopis koji bi se mogao nazvati "Ja i Rusija", on je dokument ruskoga prosvjetiteljskog nacionalizma na prelazu u romantizam. Kao takav putopis sadrži nacrt obnove Rusije i njezine konstitucije u suvremenu naciju. Istodobno je to uz Herderov putopis put putopisa prema esejizmu. Radišćev je osuđen na smrt, pomilovan, prognan u Sibir. Život je završio samoubojstvom.

God. 1769. nastala je i *Žurnalnaja zapiska proišestvijamj vo vremja ekspedicii evo sijateljstva knjaza Jurija Volodimirovića Dolgorukova otj armii generalmajora i leib-gvardii Preobraženskogo polku maiora, vj Černuju Goru dlja učinjenja ottuda v Albaniju i Bosnj neprijatelju diverzii*.⁴⁵ Slijedeći carsku zapovijed (*grammota*) knez Dolgoruki sačinio je ekspediciju u kojoj su bili grof Ivan Vojnović, N. P'šetovj, koji je putopis i napisao i drugi. Vojnović je bio članom ekspedicije jer je bio Bokelj. Dolgorukij je putovao do Pize pa u Mletke, Senigalliju, Jakin odakle je 24. srpnja 1769. otišao u Dalmaciju trabakulom na Hvar, pa u Korčulu, Dubrovnik, Budvu, Paštoviće, a onda kozjom stazom dalje u Gluhidol gdje je našao Crnogorce kako žive u bezvlašću. Patrijarh Vasilij poslao mu je ususret arhimandrita Avakuma, jednog jeromonaha i druge, a u taj mah stigle su i četiri nedavno odsječene turske glave, stigao je i Šćepan Mali koji se u Crnoj Gori izdavao za ruskog cara. Patrijarh je bio bolehljiv čovjek od oko 50 godina koji je knezu savjetovao da pozove na ustanak svu Bosnu i Albaniju protiv Turaka, da pozove na ustanak pravoslavne i katolike. Knez je opisao cetinjski manastir i pribivao liturgiji, a onda je dao da se puku pročita carska gramota koja se malo čitala, malo prevodila i prepričavala. Knez je ipak bio vrlo neugodno iznenađen nedisciplinom Crnogoraca. Naredio je da se Šćepan uhiti. Narod je tražio da ga se objesi, a tad se znalo i da je bio rođen u Bosni. Kneza se neugodno dojmilo stanje u svećenstvu i mnogi postupci koji nisu bili nimalo kršćanski. Miropolit Sava bio je lakom na novce i podmitljiv, dopuštao je rastave braka za mito, običaji u Crnoj Gori bili su loši i vladao je razvrat. Život kršćana u Crnoj Gori bio je bijedan, oni su bili zaostali, živjeli su u neznanju odvojeni od ostalih kršćana, a razbojstva su bila česta. Crnogorci su jedni drugima otimali kćeri i

⁴⁵ Ovaj putopis objavljen je u: *Russkij arhiv izdavaemij Petrom Čaršenevymj*, 1886. pervaja, Moskva, 1886., str. 389-437.

prodavali ih Turcima, svi su imali oružje i sukobi su bili česti. Česta su bila vjerolomstva i obmane..

Bilo je to jedno poglavlje o odnosima Rusije s Balkanom koji su započeli još u XVI. st. i bili su pretežito crkveni i idealistički.⁴⁶ Putopis je izdan 1886. u doba kad se Rusija dezinteresirala za Balkan koji je prepustila Austro-Ugarskoj, vjerojatno da se u očima ruske znanstvene i političke javnosti opravda to povlačenje s Balkana.

Putopisci sada nastoje prikazati Europu kao putopis generala lieutenanta u Meauxu Payena koji je napisao *Les Voyages* (Amsterdam, Chez Pierre le Grand, MDCLXVIII) kao opis svojih putovanja *Voyages* s posvetom *Monseigneur de Lionne, Chevalier Marquis de Berny, Commandeur des ordres de Sa Majesté, Ministre Secrétaire d'Etat*. U uvodu nalazimo pjesmu s baroknim ornatom na latinskom jeziku. Putovanje u Englesku u prvom poglavlju počeo je opisom gdje se ta zemlja nalazi, onda je opisao plodnost zemlje, rudno bogatstvo, rudnike bakra, kositra, olova i željeza, pa bogate pašnjake, sukno kojim se mnogo trguje, izgled plemića koji su uglađeni, a onda su rado učili strane jezike. Puk, a osobito siromašni, idu na more, a znaju postati i gusari, a engleski kraljevi uveli su i porez na gusarenje koje su očigledno odobravali slično kao i alžirski bej što je gusarima pružao utočište da bi dobio dio njihova plijena. Englezi su bili katolici, ali se njihov kralj, tako kaže Payen, razišao s Rimom da bi se mogao rastavljati i ponovno ženiti. Elisabeth, bojeći se za svoju krunu, krunila se po zakonu rimskom, ali se onda udaljila od Rima. Onda je opisao Londom, njegov položaj na Temzi povoljan za trgovinu, Tower gdje se nalazi trezor, kovnicu novca i arsenal, opisao je pohod španjolskog brodovlja oko Engleske koje je isplovilo pod zapovjedništvom vojvode od Medina Sidonija, njihovu opremu, hranu koju su ukrkali, prikazao je dinastiju i njezine rodbinske veze. Onda je iz objektivnog opisa prešao na opis neke nezgode u prvom licu koja je završila tako da je autor dopao tamnice, no brzo se izbavio. Prikazao je monetarni sustav, englesku politiku koja se svuda, a osobito u Nizozemskoj suprostavljala Španjolskoj, trgovinu u Indiji, diplomatske odnose s Portom i veze s Portugalom. Prešavši u Flandriju opisao je plodnost zemlje, pašnjake, stoku, divljač. Ljude je opisao kao dobre, mirne, snažne, uljudne, izvrsne pomorce i trgovce koji znaju mnoge jezike. Opisao je tkaonice. U Gandu je opisao grad, gradsku crkvu, a onda prihode biskupije, dvor u kojem se čuva kolijevka Karla V. što se u tom gradu rodio. U Brabantu je opisao zdravo podneblje, plodnost zemlje. Brabanci su se istakli u ratovima posvuda u Europi. Opisao je državne organe u glavnom gradu Bruxellesu, njegove crkve i palače, velike pse koji vuku kolica kao konji, Louvain kao grad poznat po sveučilištu i druge gradove. Slijedeći to načelo on je opisao i Zelandiju, ali je tamo ljude opisao kao škrte i pohlepne na novac čime je uza svu objektivnost stvorio ishodište za predrasude i shematske prikaze pojedinih pokrajina ili zemalja. No u Leydenu je opisao sveučilište i knjižnice. Amsterdam je kao bogat grad poštovan posvuda u svijetu, grad u kojem živi mnogo Francuza, Engleza, Španjolaca, Nijemaca, Turaka, Arapa, Grka, pa i Perzijanaca. God. 1585. je samostan sv. Klare

⁴⁶ O tim odnosima izdala je Akademija Nauk SSSR, Institut balkanistiki i slavjanovedenija zbornik *Svjazi Rossii s narodami Balkanskogo pouostrova, Prvaia polovina XVII v.*, odgovestvenyj redaktor doktor istoričeskikh nauk B. N. Florja, Moskva, 1990.

postao popravni dom za djecu koja ne štuje roditelje pa tamo moraju teško raditi, a iste godine sagrađena je takva kuća i za raspuštene djevojke. Spomenuo je krutost španjolske vlasti i inkviziciju, ali je dodao da država ne može postojati bez zakona. No iz ustanka protiv Španjolaca nastala je Republika Sjedinjenih Pokrajina pa je autor opisao republikansku vlast kao vlast široko shvaćenog naroda, odnosno vlast gradova i ravnopravnih pokrajina. Švedsku je opisao kao izbornom kraljevstvo i dao pregled njezine povijesti. Švedska je apsolutistička monarhija u kojoj su senat i narod u dobrim odnosima s kraljem. Opisao je najvažnije organe vlasti. Interesi Švedske su savez s Rusijom protiv Poljske i savez s Francuskom bez ugrožavanja Nizozemske, ali miješanje u odnose u Njemačkoj u svakoj prilici.

Nijemce je opisao kao dobre i iskrene ljude koji rado putuju u strane zemlje, Hamburg kao grad u kojem se toleriraju sve vjere i slobodna trgovina. Tako je autor išao dalje nastojeći u svakom gradu opisati za nj karakteristične ustanove i građevine.

Poljske plemiće opisao je kao velike, snažne, spretne na sablji i konju, ali sirove, praznovjerne, oholo, nedisciplinirane. Poljska stalno gubi prema Švedskoj i Rusiji, seljaci su siromašni i prezreni. Autor je tu ponekad prelazio u pripovijedanje u prvom licu, a opazio je da se u Poljskoj osim poljskoga govori još i kašupski u Mazuriji. Prepričavao je zgone u gostionicama. Poljaci su znali mnogo stranih jezika, obično njemački i latinski, a trgovci k tomu i talijanski i francuski. Opisivao je svoje doživljaje sa samovoljnim malim seoskim plemićima, krakowsko sveučilište na kojem su predavali mnogi francuski profesori, prljavštinu židovske četvrti. Ustroj vlasti opisao je kao aristokratsku monarhiju u kojoj kralj nije apsolutni vladar. Interesi Poljske su suglasnost kralja s plemstvom, izbjegavanje sukoba s Turskom i Švedskom i traženje saveza s Perzijom da bi se spriječile provale Tatara i Rusa, potom savez s Austrijom i Francuskom.

Dalje je prešao na opis Mletaka, no nije opisivao umjetnine, već je uvodno istakao da je Venecija jedina nezavisna u Italiji, ostali svi priznaju vrhovnu vlast cara ili pape, opisao je dobre pravne prilike u Mlecima pa gospodar npr. ne smije tući svog slugu, no ljudi su osvetljivi. Vlastelini nisu oholi i često se vidi neki vlastelin kako kupuje na tržnici, državno uređenje je dobro, a položaj na Jadranu vrlo povoljan za trgovinu. Opširno je opisao riznicu crkve sv. Marka, pa Arsenal, proizvodnju stakla i kristala u Muranu, borbe bikova i pasa, zabave, karneval, odjeću i život žena, pa kazalište i plesove.

Taj je putopis prije svega gospodarska i politička orijentacija u Europi koja se opisuje kao skup velikih sila. Autor vidi u prvom redu državu i njezine interese pa u tom smislu taj putopis može podsjetiti na djelo *Die großen Mächte* (1832.) Leopolda von Rankea. Važno je da se u tom djelu pojavljuje Europa kao političko društvo, ali i zajedništvo mentaliteta, gospodarstva i interesa, iako su interesi pojedinih država često oprečni. Ta država, koju autor opisuje, iznad je pojedinca, a njezin moral izuzet je kao *raison d'état* iz kršćanskog morala. Autor je svjestan prosvjetiteljskog etatizma što je nastajao sve snažnijim razvitkom državnih institucija koje autor potanko opisuje.

Među putopise možemo ubrojiti i djelo Johanna Joachima Winckelmanna o oponašanju grčke umjetnosti - *Gedanken über die Nachahmung der griechischen*

Werke in der Malerei und Bildhauerkunst (1755.) koje je postalo temeljnim djelom klasicizma u likovnim umjetnostima, a nastalo je za piščeva boravka u Italiji.

Goethe je kao mladić putovao u Švicarsku 1775. i o tome napisao *Reisetagebuche* 1775. pa opet 1779. Na prvo putovanje pozvali su ga mladi grofovi Christian i Friedrich Leopold Stolberg i Grof Haugwitz koje je on na tom putovanju i pratio.⁴⁷ Na putovanje je otišao želeći zaboraviti svoju zaručnicu Lili Schönemann i osloboditi se društvenih stega u smislu Rousseauove misli pa je tu otkrio prirodu, samostalnu, ni dobru ni zlu i božansku, što je jedna od temeljnih zasada njegova mladenačkog stvaranja. Priroda je tu organizam, a pjesnik stvaratelj.⁴⁸ U toj prirodi duh nije odvojen od materije.⁴⁹ U drugom putovanju ironično se izrazio o pobožnosti katoličkog puka u Švicarskoj koju je opisao otprilike kao praznovjerje, ali je prenio razgovore s nekim katoličkim svećenicima. U drugom putovanju putovao je kao i u prvom pješke i potanko opisao krajolik, ali ne kao krajolik duše, već kao krajolik kamenja, bilja, u ovom slučaju je u tom krajoliku otkrio suglasje antiknog i sjevernog krajolika, koji se pojavio u drugom dijelu njegova *Fausta*.⁵⁰ Izabrao je dnevnički način pisanja i u tom načinu postigao slijevanje prostora i vremena. No Goethe je rado miješao dnevnički stil i pismo, među kojima nije vidio dublje razlike. Goetheov panteizam, koji je, kako vidimo, nastao u putopisu, da bi ga Goethe proveo kroz niz svojih pjesničkih djela, ne može nas ne podsjetiti na animizam čija su božanstva sva vezana s prirodom, nisu ni dobra ni zla, a ni svemoguća. Takva božanstva isključuju pobožnost i molitvu, ali uključuju pojam magije kojom se na njih djeluje, žrtve kojom ih se može manje ili više prisiliti da nešto učine ili ne učine na način sličan kao što je Ahilej, koji s vratio u borbu, uz pomoć svoje božanske matere Tetide i Hefesta, vratio u korito vode riječnog boga Skamandra koji je izlio svoje vode iz korita da bi se Ahilej utopio.

Goethe je napisao mnogo putopisa koji su dosta zapostavljeni u inače vrlo opširnoj literaturi o Goetheu, na primjer u četiri sveska djela G. A. Korffa *Geist der Goethezeit* (1927.). Goethe je u svojoj autobiografiji *Aus meinem Leben Dichtung und Wahrheit* opisao i svoja putovanja, na pr. odlazak na studij u Leipzig. Došao je u doba sajma, kad je u Leipzigu sve vrvilo Poljacima, Rusima, a i Greima. No sajam je brzo prošao, a grad je na mladog Goethea ostavio ugodan dojam mira, blagostanja, a povijest u tom gradu nije bila nametljiva. Onda je opisao susrete s ljudima u Leipzigu, s Hofratom Böhmeom za kojeg je imao preporuku, pa s pjesnikom Gellertom. Prvi je bio pravnik, nesklon umjetnosti i nije volio Gellerta, a mladi Goethe se našao u procjepu između jednog i drugog što je postalo pitanje čitava Goetheova života. Goethe je naime bio pravnik, poslije i državnik, ali uvijek se bavio književnošću, umjetnošću i prirodnim znanostima, a sebe je smatrao znanstvenikom i ljutio bi se kad bi opazio da ga smatraju

⁴⁷ Fritz S t r i c h, "Nachwort" u: *Schweizer Reisen*, München, 1962., str. 212.

⁴⁸ Oskar W a l z e l, *Deutsche Dichtung von Gottsched bis zum Ausgang der Klassik*, Potsdam, 1935., str. 27-28.

⁴⁹ Horst Albert G l a s e r, "Pflanzen, Schnauzenknochen, Physiognomie und Leidenschaften, Goethes Naturbegriff", *Akten internationaler Kongresse auf den Gebieten der Ästhetik und der Literaturwissenschaften*, hrsg. von Horst Albert Glaser, Bd. I: Goethe und die Natur, Referate des Tricstiner Kongresses, Frankfurt am Main - Bern - New York, 1986.

⁵⁰ F. S t r i c h, op. cit., str. 216-218.

pjesnikom, smatrao je da su znanost i pjesništvo spojivi.⁵¹ Opis prvoga Goetheova putovanja ujedno sadrži i glavno pitanje njegova života i razmeđu na kojoj se on cijelog života kretao. Kasnije je opisao susret s Herderom u Strasbourgu i izlet koji su njih dva napravili, ali ne da bi opisao krajolik i doživljaje na putu, već da bi prikazao razgovor s nešto starijim teoretičarem *Sturm und Dranga* Herderom koji je na mladog studenta ostavio vrlo dubok dojam, a duboko se odrazio i u njegovu stvaranju za studija u Strasbourgu. Goetheovo putovanje u Italiju *Italienische Reise* nastavak je njegove autobiografije i dokument za poznavanje njegove ličnosti koja je krenula u Italiju da spozna svijet, a u prvom redu odnos umjetnosti i prirode. Umjetnost će mu prožeti život i oblikovati ga.⁵² To su nazori do kojih je Goethe došao tijekom svog putovanja u Italiju.

Ako sad pogledamo to djelo kao putopis i usporedimo ga s ostalim putopisima, vidjet ćemo da su oni obično strukturirani prema načelu izbora iz stvarnosti. Tako Cook na pr. opisuje jezik i običaje urođenika, mogućnosti kolonizacije novootkrivenih krajeva, ali ne bavi se opisom riba, vulkana ili kamenja, barokni putopisci anegdotaliziraju svoj putopis koji se sastoji od slijeda njihovih doživljaja slično kao i roman toga doba. Jacques Spon opisuje kulturnoumjetničke spomenike. Putopis ranokršćanskih hodočasnika opisuje mjesta od važnosti za kršćanstvo, ali ne opisuje izgled, nošnju, jezik ili zemljoradnju ljudi na mjestima kroz koja prolazi. Opisana stvarnost putopisa na taj način postaje pitanjem načela izbora, a iza načela izbora stoje vjerska, filozofska, gospodarska, politička ili vojna uvjerenja i pitanja putopisca i njegove okoline. Goethe se kao putopisac pojavljuje kao vrlo samostalna ličnost koja ne slijedi kanon putopisa, iako je pred putovanje u Italiju čitao putopise Balthasara Hacqueta, agenta Josipa II. koji je pješke putovao po Hrvatskoj, Bosni i mnogima drugim zemljama srednjoistočne Europe, sav prožet rusovskim gledanjima.⁵³ Goethe je pisao o ljudima, hrani, mokrenju na javnim mjestima, satovima, prirodi, meteorologiji i podneblju, o karakteru Talijana, opisivao je crkve kao Spon, ali kao umjetničke spomenike, a ne kao bogomolje, znao je pisati i o beznačajnim stvarima samo da u dnevniku ispuni neki dan, opisivao je mletački Arsenal i brodogradnju, pisao je o poljodjelstvu, razbojništvu, o grčkom jeziku, pokladama u Rimu, opisivao krajolik, napisao nešto o talijanskim filozofima Gaetanu Filangeriju i Gianbattisti Vicou, pisao poneku sentenciju, krajolik Siicilije podsjetio ga je na otok Feačana u Homerovoj Odiseji, pisao o starim novcima, o ručku kod guvernera Messine kojega je opisao kao tiranina. Iako nije bio ni katolik ni kršćanin, pisao je o sv. Filipu Neri, uspoređivao način života na sjeveru i jugu, bilježio kako je pisao svoju dramu Egmont, bilježio dojmove od čitanja autobiografije baruna Franje Trenka.⁵⁴ Rim je opisao kao sastajalište umjetnika, pisao neka zapažanja o Herderovim djelima koja je čitao na putu, povremeno

⁵¹ Pierre B e r t a u x (Paris), Goethe als Forscher?, *ibid.*, str. 23-36.

⁵² H. A. K o r f f, *Geist der Goethezeit, Versuch einer ideellen Entwicklung der klassisch-romantischen Literaturgeschichte*, II. Teil, Klassik, Leipzig, 1958., str. 339.

⁵³ Ivan P e d e r i n, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb, 1991., str. 28-52.

⁵⁴ O Franji Trenku kao književnom junaku vidi Ivan P e d e r i n, "Začinjavci", *Štioci i pregaoci, Vlastite snage injemačke pobude u hrvatskoj književnosti*, Zagreb, 1977. Franjo Trenk kao književni mit, str. 175-224.

prelazio u autobiografski opis svoje ličnosti, navodio novinske članke koje je čitao, pisao o Arkadiji, o športskim priredbama, glazbi. Sve to napisao je dijelom dnevničkim stilom, da bi detaljno prikazao razvitak svoje osobnosti, ili u pismima da bi našao istomišljenike. Sustav i načelo ovdje će se teško otkriti, taj se putopis doima kao mitsko djelo o stvaranju Italije, ali ne u mitskom dobu, već u svakidašnjici. Za Goethea je istraživanje prirode bila suvremena kozmogonija.⁵⁵ Putopis je završio teorijom likovnih umjetnosti u kojoj je istaknuo da one ovise o materijalu koji im daje karakter, a materijal, kamen ili drvo je priroda pa tako kanelirani dorski stupovi znače da su oni nekoć bili drveni, svežnjevi svezanih šiba, kaneliranja su uspomene na te šibe. I gotsko graditeljstvo objašnjava tako da je ono nekoć bilo građeno od izrezbarenog drva. Gradnja obeliska zavisi o fizičkim svojstvima granita. U ovom putopisu Goethe je nadopunio Winckelmanna tako da je umjetničko djelo stavio u relativan odnos prema podneblju i prirodi, odnosno materijalu. Pišući putopis o Italiji, on nije dao informaciju o Italiji u odnosnom trenutku i njegov je putopis slab izvor za poznavanje političkih ili gospodarskih prilika u Italiji s kraja XVIII. st., već je to slika zemlje, ali i svijeta koji ne završava ljudima, umjetnošću ili gospodarstvom, već opsiže sve do zemlje, kamenja, podneblja i povijesti. Pa iako je to djelo primljeno u znanosti kao dokument njegova života, a ponekad je znanosti, osobito u XIX. st., Goetheov život bio važniji od djela, i ono je svakako ono što se francuski naziva *littérature de moi*, Goetheova ličnost tu ipak ostaje ezoterična i udaljena zbog njegova distancirana načina pripovijedanja koje se pored ostaloga ostvaruje u njegovu umjerenom stilu pisanja⁵⁶ koji nas ne može ne podsjetiti na odmjerenost kojom je Nicolas Boileau davao u svojoj *Art poétique* piscima savjete. Goethe nas uvijek ostavlja u nekoj dvojbi o njegovu stvarnom stavu i uvjerenju, a predmetu svog pisanja daje neki vlastiti, od pisca gotovo nezavisni život. To se lijepo vidi i u njegovu opisu vojnog pohoda koji je vojvoda od Braunschweiga na čelu združenih pruskih, austrijskih i snaga francuskih izbjeglica pokušao intervenciju protiv Francuske revolucije. Taj putopis zapravo je opis te intervencije. Poslije naslova *Kampagne in Frankreich 1792*. on dodaje usklik *Auch ich in der Campagne!* - "i ja u pohodu!" - koji nije motto, nije podnaslov, a ostavlja nas u dvojbi ograđuje li se tu Goethe od intervencije u Francuskoj, u kojoj je ipak sudjelovao, ili od sebe kao vojnika. Tu on vrlo široko opisuje taj pothvat od razgovora s visokim damama prije pohoda do raznih susreta s odličnicima koje je negdje već prije upoznao. Opisao je kako vojska vojvode od Braunschweiga, koja nije imala vlastitu hranu, rekvirira stoku i živež od seljaka kojima daje bonove tada već zatočenog kralja Ljudevita XVI. i mržnju u očima tih opljačkanih seljaka, svjestan da je to bio politički promašaj za vojsku. Poslije početnih uspjeha on je opisao protunapad generala Doumourieza, slabo poznatog generala koji još nije imao zapovjedničkog položaja, no opisao ga je priznavajući mu spretnost i sposobnosti. Tu je Goethe postupao slično kao i Homer u Ilijadi, kad je uresio krepostima ne Ahileja, nego neprijatelja Hektora, koji je u spjevu dobar otac, muž, sin i domoljub. Tim oblikom putopisa Goethe se približio Cezaru, čiji je *De bello Gallico* putopis, a ujedno i opis njegova vojnog pohoda u Galiju.

⁵⁵ H. A. K o r f f, op. cit., str. 42.

⁵⁶ To ističe Emil S t a i g e r, *Goethe 1814-1832*, Zürich, 1959., str. 202.

U trećem putovanju pod naslovom *Reise in die Schweiz 1797*. opisao je ne samo putovanje u Švicarsku, nego i kroz njemačke zemlje i gradove između Weimara, odakle je krenuo, do Švicarske, i tu je pisao o prilikama u Njemačkoj, kazalištu, kazališnom graditeljstvu, susretima s glumcima i glumicama, posjetima učenicima i službenim osobama, gospodarskim prilikama, pa političkim prilikama izazvanima promjenama uslijed Francuske revolucije, ukratko - pisao je o svim aktualnostima u novinarskom stilu, ali nije pisao samo kao novinar, već kao službena osoba i državnik, što je tada i bio kao državni ministar vojvode od Sachsen-Weimara. Na tom putovanju dao je sliku Njemačke i Švicarske u danom trenutku. No Goethe je tu naveo i pisma koje je u to doba pisao svom prijatelju Schilleru, pa Wielandu, vojvodi od Sachsen-Weimara smatrajući očigledno da razlika između dnevnika i pisma nije velika ili je možda i nema. Goethe je ovdje svjesno otvorio stupanj javnosti, koji je inače kod pisma vrlo tijesan, pa je javnosti predao svoja privatna pisma čime je sebe uzdigao na visinu slično kao i Boswella Johnsona kad je opisivao njegove značajne radnje u svakidašnjici koje su po sebi bile značajne, a postale su značajne jer ih je radio velikan kakav je bio Johnson.

Putopis po Italiji cvate u XVIII. st. pa je po Italiji putovao naprijed spomenuti Johnsonov životopisac James Boswell 1765. O tome putovanju, na kojem je Boswell bio u procjepu između ljubavnih pustolovina i nastojanja da nađe vjersku ravnotežu, imamo tekst *Boswell on the Grand Tour: Italy, Corsica and France 1765-1766*. U tom tekstu nalazi se pismo Rousseauu kojeg je upoznao godinu prije u Švicarskoj i koje vjerojatno nikad nije poslao. Autor u tom pismu piše o svom životu u Italiji u procjepu između lijepih žena i ćudorednosti, o neugodnom svratištu gdje se našao s gostioničarem, slugama i mnogim huljama, o tijeku svojih misli dok je šetao ulicama Rima. Razmišljao je o poslanici apostola Pavla Rimljanima koja mu se sada učinila kao pismo nekog crkvenog zelanta u kojem više nema Boga. U Napulju su mu gospođe izgledale kao provincijske sobarice, a on, trezveni škotski puritanac, osvojen ljepotom krajolika trčao je za djevojkama gdje god je mogao i stigao. Onda je opisivao život rimskog velikaša kao isprazan i formalan, svoje zemljake je izbjegavao, ali nastojao je naučiti talijanski jezik i upoznati genij talijanskog naroda. No onda je upoznao Lorda Montstuarta, najstarijeg sina Lorda Bute koji ga je pozvao da ga prati na ostatku puta po Italiji i on se složio. U Lordovoj pratnji već se nalazio jedan škotski pukovnik. U Firenzi je nalazio da su ljudi, a osobito žene oholi. Boswell nije nastojao detaljno opisati sve građevine i druge pojedinosti koje je vidio u pojedinim gradovima, više se zadržavao na stanju i raspoloženju vlastite duše. U Sieni je opisao plemstvo kao ljubazno i veselo i opisao život plemića u mjestu gdje nema dvora koji plemstvu daje društvene pobude. Onda je ipak opisao dojam rimske imperijalne veličine koji je osjetio gledajući Colosseum u Rimu.

Tako je putopis XVIII. st. o Europi postao prije svega dokument piščeve ličnosti i njegova duševnog života, a ako je opisao ovo ili ono, to je značilo da je njegova ličnost bogata, višestrana i to više dostojna pažnje sadašnjih budućih naraštaja. Viđeno i opisano sekundarno je pred piscem kao nositeljem doživljaja. Kao dokument piščeva života on sadrži često dostignuća koja je on kasnije obrađivao i razrađivao u svojim književnim djelima, npr. Goetheov pojam prirode,

zacrtnan u putopisu, a poslije razrađen u nizu pjesama i u *Faustu*. Taj je putopis sve više književan, pa se po svom karakteru približava romanu koji se u to doba sve više ograničava na privatni život.⁵⁷ No putopis je još više, rekli bismo, ekshibicionističan i sklon iznijeti javnosti najintimnije misli, pisma i doživljaje, pa je tako Goethe objavljivao svoja pisma prijateljima, a Boswell svoje tajne misli i čežnju za ženama. No i u romanima Gellerta, Richardsona i Goethea velika uloga pripada pismima.⁵⁸

Putopis sada sve više prožima roman pa se tako junaci Fieldingova *Toma Jonesa* neprestano nalaze na putu što je svakako vezano s putopisom, i to još od aleksandrijskog romana, ali ne odražava njemu suvremeni putopis. Jače djeluje putopis u Defoeovu *Robinsonu Crusoeu*. Taj se roman smatrao na temelju mišljenja Maxa Webera, Karla Marxa i R. H. Tawnera ključem za razumijevanje kapitalizma i gospodarskog individualizma, a to je mišljenje prihvatio i Ian Watt⁵⁹ koji je u tom romanu opazio okvir Lockeova političkog sustava, strogost kalvinizma i njegov nesmisao za ljepotu uz smisao za korisno. Spolna ljubav u romanu nema nikakve uloge, znatnu ulogu ima međutim smisao za korisno i dostojanstvo rada. Taj roman u svakom slučaju afirmira gospodarski individualizam i *laissez-faire*. Suprotno je mišljenje Maximiliana E. Novaka,⁶⁰ koji u Defoeu vidi konzervativnog merkantilista, protivnika slobodne trgovine i načela *laissez-faire*. Taj pisac ističe Robinsonovu svađu s ocem koja je strukturirana kao analogija istočnom grijehu. Poslije svađe uslijedio je odlazak iz kuće i boravak na otoku kao u progonstvu. Sve je prema Novaku opomena konzervativca društvu koje je modificiralo trgovačke ideale merkantilizma i okretalo se prema slobodnoj trgovini i *laissez-faire*. K tome M. Novak opaža da je Robinsonov odnos prema Fridayu ugnjetački, vlasnički i apsolutistički. Mi ovdje moramo dodati i kolonijalistički, jer odgovara odnosu prema crnim robovima u putopisu Bernardina de Saint-Pierrea u svemu, osim u brutalnosti, a u tom romanu odzvanjaju pokušaji Cookovih mornara dezertirati s broda i ostati na otocima južnoga mora gdje su našli djevojke. U pozadini romana nalazi se stvarna epizoda s buntovnim škotskim mornarom Alexanderom Selkirkom, kojeg je kapetan iskrcao na nekom otoku Juan Fernandez u Tihom oceanu, gdje je on živio nekoliko godina. No taj roman još dokazuje Defoeovu načitanost putopisne literature.⁶¹

Živ odnos prema putopisu pokazuje i *Gulliver's Travels* Jonatana Swifta kojem je književna tradicija putopisa pomogla do perspektive kojom će klasicističkom jasnoćom pokazati apsurdnost ljudskog postojanja na svijetu suprotnosti politike, vjerska trvenja.⁶² Kao i Defoeov *Robinson Crusoe*, Swiftova knjiga postala je štivo za djecu koje je ipak pogađalo odrasle svojim problemima i preciznom jasnoćom.⁶³

⁵⁷ Viktor Žmegerić, *Povijesna poetika romana*, Zagreb, 1987., str. 59.

⁵⁸ *Ibid.*, str. 61.

⁵⁹ *The Rise of the Novel*, Penguin, 1968., str. 65-96.

⁶⁰ *Economic and Fiction in Daniel Defoe*, Berkley and Los Angeles, 1962.

⁶¹ I. E. Watt, op. cit., str. 220.

⁶² *Ibid.*, str. 316.

⁶³ E. L. Oure, op. cit., str. 216.

Ivan Pederin: The Travel Books of Enlightenment

S u m m a r y

The travel books of the Enlightenment are a revision of the image of the Oversea drawn up in the period of Discoveries. The travel books of the Discoveries note that the indigenous live in complete lawlessness and as their law they have sexual rules. They state that these tribes live as beasts and doubt whether they are humans at all. The travel books of the discoveries are inclined to the opinion that the overseas aborigines live following the law of nature and are therefore wiser than we are. Some travel books describe Siam and China comparing them with Europe and comparing Buddhism with Christendom, both according to religious faiths and theological doctrines. It is always the spirit of criticism and comparison which is the mark of these books. Other books as the books by the brothers Ulloa describe Spanish colonialism and the evangelisation of the aborigines which did not achieve its aim. James Cook developed a new pattern of behavior towards the aborigines. His behaviour is benevolent, he helps them with distributions of seeds, flocks and even tools but keeps on board of his ship fire arms which grant him superiority, a pattern of behavior which can be considered a mark of English colonialism and English behavior towards the rest of the world. Russian travel books are marked by a spirit of militarism and etatism, the Russians made endeavours to penetrate into China, or to compel the natives of eastern Siberia to pay taxes. An image of Man and of the animist emerge out of these travel books and we see that the animist society does know marriage, but only the concubinate. Children are rare, humans are sacrificed and fallen foes also eaten. The endeavours to christianize them mostly failed. These travel books reveal the importance and influence of the Oversea for Europe and of Europe for the Oversea. Antonine de Bougainville drew up a new type of sexual behaviour influenced by the sexual life of the aborigines. He pointed out to Europeans that what we call nowadays sexual permissiveness. His suggestions became a firm flashpoint for all leftist movements up to now. The travel books exercised a strong influence on literature and that can be noted in the case of Jonathan Swift, some travel books became akin to biographies as the book by James Boswell *Journal of a Tour to the Hebrides with Samuel Johnson*. One can say that the travel book of the Enlightenment let in philosophy and statemanship, criticism of the colonial administration. It flattened the self confidence of Europeans and created a new view of the world which was described as an misunderstanding of Europe and its colonies. Europe became well aware of its abuses, administrative and economic misconduct in the Oversea.

The travel books on Italy proliferated. In Austrian travel books we note a strong propensity towards popularism which also happens in the German travel books for instance in the *Lügendgeschichte*, which was the book on Baron Münhausen. German travel books and precisely Goethe explores the relationship of nature and arts. In his late travel books Goethe inventarizes the treasuries of the nation in cultural and scientific achievements, universities etc. In his travel books we note a propensity towards autobiographism which is a mark of the Enlightenment.